

Kérdőre forduló szöveg

Kulcsár-Szabó Zoltán: Tetten érhetetlen szavak.

Nyelv és történelem Paul de Mannál

Kulcsár-Szabó Zoltán értelmező teljesítményét a szerző szövegeinek jól érzékelhető hatása, munkáinak konstans jelenléte a hazai irodalomtudósok és kritikusok hivatkozási mezejében megkérdőjelezhetetlenné teszi, mégsem fölösleges a redundancia, az egyre többek számára nyilvánvaló megnevezése: Kulcsár-Szabó értekezései a kortárs magyar irodalomtudomány – a szó minden értelmében – *magisztrális* szövegei. *Metapoétika* (2007) című líraelméleti és -történeti műve valamint *Hermeneutikai szakadékok* (2005) című tanulmánykötete éppúgy igazolhatják ezt, mint az itt értelmezendő monográfia, a *Tetten érhetetlen szavak* (2007).¹ E munkáknak a magyarországi irodalomértelmezés jövőjét alakító erős hatása, ha nem is – hiszen a hatás(történet) kalkulálhatatlan, ráadásul nem minden probléma nélkül rendezhető történetté – kiszámítható, de azért, legalább irányaiban, nagy biztonsággal megjósolható. S noha e hatás a könyvek folyóiratban publikált fejezeteitől kezdve, már az egyes kötetek megjelenése előtt kimutatható, a recepció valódi történései, melyek bizonyosan meg fogják erősíteni, hogy nem átmeneti jelenségről, de *eseményről* van szó, aligha a művekkel szinkrón zajlanak. Még akkor sem, ha már ebből a rövid időtávlatból is jól látható, milyen fontos szerepet játszott a szerzőnek éppen a Paul de Man műve felé forduló figyelme a dekonstruktív olvasásmód hazai kanonizálásában. Nem kell mondani, hogy nagyban eltérő figyelem és olvasásmód volt ez attól, ahogyan az ún. DeKon-csoport elemzései – tisztelet a kivételnek – értelmezték, egy szubverziós furrorra épített felszabadítási mozgalom keretében, a dekonstrukció, vagy amit ők annak hittek, olvasási stratégiáját.

Habár a szóban forgó munkának nem a hazai irodalomértésben jelölhető ki a leginkább adekvát közege, mégsem lehet elvonatkoztatni ettől a kontextustól, amelyből Kulcsár-Szabó Zoltán Paul de Man irodalomtudósi művéről írott könyve, a *Tetten érhetetlen szavak* magasan kiemelkedik. S amely könyvről előzetesen elmondható, hogy valójában az irodalomértés „nemzetközi” színterén fejthetné ki a formátumának leginkább megfelelő hatást. Egyelőre azonban érdemes rögzíteni, hogy a könyv magyar nyelven olvasható először (s nem kell majd angolból vagy németből visszafordítani), ami egyben ki is hívja a jelentőségének és összetettségének megfelelő recepció korántsem könnyű, de annál vonzóbb feladatát. Kulcsár-Szabó könyve szinte teljesen eltekint hazai és nemzetközi kontextus különbségétől, elsődleges célja messze

¹ *Hermeneutikai szakadékok*, Csokonai, Debrecen, 2005, *Metapoétika*, Kalligram, Pozsony, 2007, *Tetten érhetetlen szavak*, Ráció, Budapest, 2007.

van annak a – máskülönben nagyon is hasznos, és sohasem *teljesen* elkerülhető – szerepkörnek a betöltésétől, amelyet elméleti diskurzusok ismertetése, elemző bemutatása, előzetesen kidolgozott olvasási stratégiák applikációja határoz meg. Könyvében Paul de Man műve inkább kiindulópont vagy keret egy hatalmas horderejű kérdés és az erre nyert válaszok artikulációjához. Ahogy az *Előszó* a szerzőre jellemző személytelen eltávolítással fogalmaz: „De Manról, akinek munkássága páratlan erővel határozta meg az utóbbi évtizedek irodalomelméleti gondolkodását, számtalan ismertető vagy összefoglaló mű – monográfia, kézikönyvfejezet, bevezető vagy elemző tanulmány – jelent meg, s minthogy ilyenek magyarul is olvashatók, nem látszott túlságosan értelmesnek egy újabb áttekintést előállítani – az ilyen feladat nem is feltétlenül készítette volna írásra a szerzőt. Indíttatása sokkal inkább az volt, hogy nyelv vagy retorika és történet, esemény vagy történelem lehetséges összefüggéseit vizsgálja meg (egyszerűbben fogalmazva azt a kérdést, hogy mit *csinál* a nyelv), s ehhez de Man kínálta a legmegfelelőbb keretet vagy kiindulópontot.” (7.) Már itt szembetűnik az alapvető önellentmondás a kötet – Austin nevezetes könyvének (Pléh Csaba adta) magyar címére rájátszó, azt fosztóképzővel tagadó – címének negativitása és kijelölt tárgyának pozitivitása között (ha a szavak *tetten érhetetlenek*, aligha remélhető megnyugtató válasz a kérdésre, mit is *csinál* a nyelv), amely az egész munkát átszövi, s amelyre természetesen az idézett *Előszó* is kitér: „Egy ilyen vállalkozás kudarca, amint ez az elkészült szöveg utolsó mondatában le is lepleződik, túlságosan is programozott ahhoz, hogy elkerülhető legyen, ez azonban – a szerző reményei szerint – nem feltétlenül teszi feleslegessé azokat az erőfeszítéseket, amelyek ezt tudatosították.” (8.) Az itt kirajzolódó aporetikus mintázat, amelyet leírhatunk a lehetetlen lehetőségének vagy az olvashatatlan olvasásának a dekonstrukcióra – s nemcsak rá – jellemző önfelszámoló dinamikájaként,² többek között azt is tudatosíthatja, hogy a programozhatóság, az ismétlés elkerülhetetlensége nem egyszerű ellentétben, hanem szoros korrelációban is van a programozhatatlannal, az eseményszerűvel. Másképp fogalmazva, a kudarcban – amit itt már nehezen lehet megkülönböztetni a sikertől – testet öltő hiány nem teszi fölöslegessé a kudarc bekövetkező eseményét, amennyiben előre várható és végül megképződő negativitás aligha azonosak maradéktalanul.

A nyelv megismerő, reflektáló valamint cselekvő aspektusának elválaszthatatlansága és egyben heterogenitása, amit már az előszó megnyilvánít, rögtön Kulcsár-Szabó munkájának legfőbb „tárgyába” talál, a könyv sűrűjébe von bele, amikor a szöveg és tárgya közötti konstatív vagy kognitív reláció tisztaságát vonja kétségbe, ráirányítván a figyelmet arra, hogy a nyelv *cselekvő* erejének (ami de Mannál, s ez fontos, nem teljesen azonos azzal, amit mások a nyelv *cselekedtető* erejének neveznek) kérdezése maga sem lehet független attól a performativitástól, amit tudatosítani igyekszik. Éppen ezért, miközben természetesen a *Tetten érhetetlen szavak* olvasása sem tekinthet el az érvmenetek „tárgyául” vagy kiindulópontjául választott szövegek (szövegrészek) kommentárjának helyességétől, ennek elvárásától (mindehhez pedig helyesen kell[enne] olvasnia

2 Az olvasásról írja Proust kapcsán de Man: „melyet [az olvasást mint érzelmi reakciót – B.T.] nem az vált ki, amit a nyelv *tesz*, hanem az, hogy lehetetlenség megtudni, miben sántikál.” Paul DE MAN, *Az olvasás allegóriái*, Ford. FOGARASI György, Magvető, Budapest, 2006², 31.

az olvasatokat), azonközben a tárgy megkonstruálásának – az előzőtől nem tisztán elválasztható – műveletei, ha tetszik, a könyv *retorikája* sem kerülheti el a figyelmét. Az a retorika, amelynek sajátossága itt éppen az, hogy – de Man szellemében – *háttérben tartja* a de Man-szövegeknek a *meggyőzés retorikájához* tartozó aspektusait, s olvasataiban mindenk előtt a *trópusok retorikájára* koncentrálnak. Ami azt jelenti, hogy a könyv beszélője szövegek mint kijelentésaktusok igazságérvényét firtatja elsősorban, a bennük vagy általuk játékba hozott, kiemelten fontos retorikai és nem-retorikai terminusok jelentésére, konstatív, azaz megismerő értékére, s e jelentések – performativitásukat mintegy önkéntelenül megnyilvánító – áthelyeződéseire, módosulásaira figyelmez.

Pontosan a retorika (s a szinonimájaként használt nyelv) az ugyanakkor, amelyben vagy amely által a két mozzanat, a kognitív és a performatív elválaszthatatlanná válik, s amely mozzanatok elkülönítései, az erre tett kísérletek, melyekre ugyancsak a retorika, azaz a nyelv ad lehetőséget („trópusok retorikája” illetve „meggyőzés retorikája”), valamint ezek kudarca, ha tetszik, ellenmozgása, azaz az elkülönítések megalapozhatatlanságának tudatosításai képezik meg a könyvben a de Man-szövegek (vagy pl. a Nietzsche-szövegek) argumentációs dinamikáját, történetiségét. Mialatt persze ez a dinamika, melyet Kulcsár-Szabó könyve nemcsak „lekövet”, de újabb és újabb érdekes és revelatív összefüggések megvilágításában rendez újra (s ismétel meg), nem hagyja érintetlenül a *Tetten érhetetlen szavak* retorikáját sem. Nem beszélve arról, hogy – erről még hosszabban lesz szó – az elméleti problémáknak, „jelenségeknek” a (korántsem önmaguknak elégségesként tekintett, s ezért a retorikai hagyománytól sokszor eltérő értelemben használt) retorikai terminusok mentén való artikulálása, amely (legalábbis *A temporalitás retorikájával* elkövetkező „fordulat” utáni) de Man értekezésmódjának kitüntetett jegye, Kulcsár-Szabó könyvének is sajátosságává válik, ami ugyancsak ismétlés és esemény egyedi kontaminációját igazolhatja vissza. Hasonló mondható az olvasott szövegek logikai következetességének szigoráról, e *következetesség* – mely (a „következetes” és szinonimái: a „konzekvens”, „kézenfekvő”, „magától értetődő”, „jogos”) Kulcsár-Szabó könyvének talán egyik leggyakoribb szava – önfelszámoló excesszusainak érvényesítéséről, amely logika ellentmondásos relációban van a retorikával. Látni való, hogy bonyolult viszonyok működnek nemcsak – amit a könyv kimutat – a de Man-szövegekben, hanem – amit viszont már nyíltan, legalább a szerzőtől idegen narcisztikusság nélkül, nem reflektálhatna – de Man és az őt elemző Kulcsár-Szabó szövegei között is, melyek lehetlenné teszik egyfelől az ismétlés, a mimézis, a szimmetria, a csere, másfelől az ismételhetetlen, az egyedi, az aszimmetrikus és a felcserélhetetlen tiszta elkülönítéseit. A *Tetten érhetetlen szavak* értelmezője erre a lehetetlenre kell vállalkozzék, mint az olvasás egyedül lehetséges, kudarcában mintegy programozott imperatívuszára.

Ahhoz, hogy Kulcsár-Szabó Zoltán könyvének egyedisége, legalább első megközelítésre, mégis körvonalazódjék, aligha lehet figyelmen kívül hagyni ennek az értésmódnak az alakulását, a szerző orientációinak, kérdéseinek és olvasásmódjának a változásait, amelyek pedig nem választhatók el az utóbbi két évtized „nemzetközi” és részben hazai irodalomtudományának sokszor látványos kontextuális átrendeződéseitől, kérdezősi érdeklődéseinek alakulásától. Fontos megjegyezni, hogy a „nemzetközi” kontextus emlegetése félrevezető lehet, ha csupán a színvonal egyszerű különbségét jelezzük vele, hiszen az ún. nemzetközi mezőny (vagyis a nagy nyugati nyelveken, ismert, neves folyóiratokban vagy

kiadóknál publikált értekezések spektruma) e tekintetben is fölöttébb változatos és egyenetlen, nem is szólva arról, hogy – minden internacionalizáló tendencia ellenére, ezzel együtt – az irodalomtudomány diskurzusai és az irodalomértés intézményei nemzetek vagy államok szerint is mennyire különböznek egymástól. Az iménti megjegyzés elsősorban arra vonatkozott, hogy kiterjedtségénél, a szöveg által elért avatott olvasók számánál fogva a recepció *eseményeinek* lehetősége az, amit egy nemzetközi kontextus sokkal inkább biztosíthat, amennyiben ott, frivolan mondva, nagyobb a Kulcsár-Szabóhoz fogható formátumú értekezők előfordulási esélye.³ Nem lenne érdektelen „megvizsgálni” persze, hogy a szerző írásmódjában miképpen ötvöződnek – már ha egyáltalán beszélhetünk ilyenekről – a német, az amerikai és a francia szellemtudomány bizonyos „stílusjegyeinek” vagy nyelvi idiómáinak különféle nyomai, ismét nem függetlenül, de vele korántsem azonos módon, a monográfia hősének írásmódjától.

A hazai irodalomértésben az utóbbi két évtized, legalábbis egy felületes szemlélő számára, a hermeneutika vagy a recepcióesztétika *mellett* a dekonstrukció befolyásának hirtelen megjelenéseként, felerősödéseként és – ha nem is elgyöngüléseként, de legalábbis – (immár a hermeneutikával együtt) fokozatos háttérbe szorulásaként is leírható lenne. Könnyen keletkezhet olyan látszat, hogy egy mediális és egy kultúraelméleti orientáció „fordulata” *váltotta* volna *le* a hermeneutikát és a dekonstrukciót. E változásban a megszakítottságot jellemzően azok hangsúlyozzák, akik sem előbbi, sem utóbbi diskurzussal nem kerültek bensőségebb viszonyba, s így nem is láthatják meg a hangsúlyok átrendeződésében a folytonosság, sőt a törvényszerűség mozzanatait.⁴ Az említett

- 3 A szerzőnek a de Man-életmű nemzetközi szakirodalmában való jártassága, főlényes tájékozottsága önmagában csak az egyik, korántsem elégséges, sőt nem is a legfontosabb feltétele mindennek, amit az is jelezhet, hogy a szakirodalom paradox, de nem meglepő módon az elsődleges archívum helyettesíthetlenségét erősíti meg, amennyiben nagyobb részben – s ez alighanem számos nagy szerző kritikai archívumáról elmondható – monotonnak és önismétlőnek bizonyul. E fogyatékoságot ugyanakkor Kulcsár-Szabó munkája, invenciózusságával és (időnként elképesztően) lényegre törő, a parafrázis elhagyhatatlan műveleteit a lehető legnagyobb ökonómiával végrehajtó kommentárjaival úgy képes elkerülni, hogy e szakirodalom legjobb – s általa is legtöbbször idézett – értelmezései közé emelkedik.
- 4 Így történhet meg időnként, hogy e különös hangok korábbi irodalomszemléleti konstellációk – többnyire öntudatlan, s néha komikus – érvényesítőiként egyfajta rájuk való (vissza)hallgatásként értelmezik azok reorientációját is, akik ezt – mint Kulcsár-Szabó is – egyáltalán nem hermeneutika és dekonstrukció „feladásával” (pláne nem ignorálásával), de éppen hogy továbbgondolásával hajtják végre. Az irodalomértés e két „rég” diskurzusa csak azok számára tűnhet fel leválthatónak, akiket visszafordíthatatlan eseményük messze elkerült. Az antropológiai, mediális vagy kultúraelméleti orientáció „fordulatai” innen nézve egyáltalán nem is fordulatok, sokkal inkább nevezhetők az érdeklődési spektrum, a kérdések összetettebbé válásának, módosulásainak, melyeket a szemiológián túl a dekonstrukció és a hermeneutika alapoz meg és bizonyos értelemben ír elő, s amelyek akár egy nyelvi vagy retorikai „modell” fokozatos tematikus kiterjesztéseként is felfoghatók. Ezt Kulcsár-Szabó Zoltán értekező gyakorlata éppúgy tükrözi, mint szóban forgó könyvének felépítése. Ha feltétlenül nevekhez akarjuk kötni ezt a folyamatot, akkor többek között de Man-tól a kései Derrida felé tartó mozgásként is leírhatjuk, ami persze nagyon redukzív, mégis árulkodó összefüggés. Vö. erről: *Nehéz textuális munka. Kulcsár-Szabó Zoltánnal beszélget Fodor Péter*, Alföld, 2005/10, 44-45, 49.

két évtizedes folyamat az irodalomelméleti diskurzusok felgyorsult hazai recepciójában valamivel az után kezdődött, hogy az irodalomtudományi dekonstrukció Nyugat-Európában vagy a tengerentúlon veszíteni látszott korábbi népszerűségéből. Bár e kijelentés, ahogy az az ilyesféle történeti elbeszélések homogenizáló és általánosító erői miatt lenni szokott, rögtön pontosításra szorul, amennyiben például a francia dekonstrukciónak – legalábbis az irodalomértés területén – jóval nagyobb hatása látszott és látszik lenni a franciaországinál (ahol, s ez egyáltalán nem válik a franciaországi irodalomértés javára, még ma is elszigetelt jelenség csupán) nemcsak az Egyesült Államokban, de akár – az irodalmi hermeneutika „után”, azt mintegy háttérbe szorítva – Németországban, sőt általában a Franciaországon kívüli európai országokban, köztük Magyarországon. Különös jelenség mindazonáltal, hogy az utóbbi pár évben a francia szellemtudományokra is korábban soha nem látott befolyást gyakorol a „teóriák” és „izmusok” (*cultural studies, feminizmus, gender studies, posztkolonializmus, új marxizmus, új historicizmus, kulturális materializmus, új eticizmus* és még sorolhatnánk) azon burjánzása, mely egyértelműen az amerikai humán tudományok fejleménye, s amely erőszakosan igyekszik átformálni az európai egyetemi kutatási intézményrendszereket is. Úgy ráadásul, hogy pl. a derridai dekonstrukciónak, amelynek jelentékeny szerepe volt abban, hogy a teóriá(k)nak ez a meghatározatlan, sajátos közege, ennek *mutációja* kialakult (amennyiben e dekonstrukció „destabilizálta a tudománynak, a filozófiának az axiomatikáit, az alapjait, az organizációs sémáit”⁵), de amelynek ezek inkább a tetikus és stabilizáló – bizonyos értelemben akár szükségszerűnek is nevezhető – „félreértéseiből” (a de man-i értelemben vett elméletnek történő ellenállásból) alakultak ki, tehát a derridai dekonstrukciónak nem volt és máig sincs meghatározó – legfeljebb szórványos – jelenléte a francia egyetemi világban, pl. az irodalmi tanszékeken. Európa tehát azon amerikai modellt látszik átvenni, melynek „szülőházájában” a teóriák versengése és a szabad piac között – ahogy azt egy cikkében Jonathan Culler kimutatta⁶ – jóval szorosabb kapcsolat van, mint az európai egyetemi képzésben és kutatásban. (A francia képzési szisztéma, talán egyik legerősebbként a világon, még „tartja magát”, ami abban is megnyilvánul, hogy az egyetemek irodalmi tanszékeinek oktatási programjai és nevei sem változtak meg hirtelenjében, amit csupán a gyors és felületes átalakulások itthoni jelenségének fényében lehet maradéktalanul szimpatikusnak minősíteni. Nem feledhető ugyanis, hogy a lassan fél évszázada lezajlott egyetemi reformot követő évtizedek alatt, mely reformban kulcsszerepe volt a francia strukturalizmus egyedülállóan jelentős és máig ható szellemtudományi teljesítményének, nagyobb részben visszaállt a francia egyetemek bölcsészkarainak korábbi konzervativizmusa.)

5 Vö. Jacques DERRIDA, *Some Statements and Truisms about Neologisms, Newisms, Postisms, Parasitisms, and other small Seisms = Derrida d'ici, Derrida de là*, (Szerk. Thomas DUTOIT, Philippe ROMANSKI), Gaillée, Paris, 2009, 241-242.

6 Jonathan CULLER, *Criticism and Institutions: the American University = Post-Structuralism and the Question of History*, (Szerk. Derek ATTRIDGE, Geoffrey BENNINGTON, Robert YOUNG), Cambridge University Press, Cambridge, New York, 1989, 86-87. A képhez hozzátartozik, hogy az angol és az amerikai egyetem különbségének egyik fontos, és az amerikai rendszert éppen hogy szimpatikussá tévő eleme a tanári munkának a tudományos kutatással és publikációs tevékenységgel való szoros összekapcsolódása, ami hiányzik az angol szisztémából.

Említettük, hogy a hazai kontextus alig hagyja nyomát a könyvön, jobban mondva impliciten és áttételesen mégiscsak, amennyiben a Kulcsár-Szabóval egyidős irodalomtudós generáció érdeklődési körének – a szerző egykorú hatásától sem független – alakulását is leképezi valamiképpen, egyedien. És éppen ez utóbbi mód érdekel itt bennünket, amire az irodalomtudományi kutatócsoport munkái „külső” recepciójának, amely rendre, s bizonyos értelemben szükségszerűen, homogén diskurzusként tekint e nagyon is különböző karakterű beszédmódokra, többnyire nem nyílik horizontja. A kritika hazai állapota, az utóbbi években a folyóiratok kritika-rovataiban újra nagyobb teret nyerő teoretikus képzetlenség és az olvasási (és írás)kultúra egyre alacsonyabb színvonala – melyhez hozzájárul az irodalmi nyilvánosság terének technikai-mediális átrendeződése, benne a számítógépnek az írást sajátosan külsőiesítő, a privát teréből kivonó effektusa s vele a világháló publikálási sebessége, s ebből is adódóan az internetes nyilvánosság felületei többségének a szakmai kompetencia szűrőjét ignoráló demokratizmusa, melyek együttesen azt a hamis, de e nyilvánosság más fórumaira (pl. a nyomtatott folyóiratokra) is *visszaható* illúziót keltik, hogy minden, ami rögzül, alkalmas is a közzétételre⁷ – amúgy sem sok esélyt adnak ezen munkák, köztük a Kulcsár-Szabóéi, megfelelő, kellően összetett recipiálására.⁸ De nem támogatja ezt a sokszor értetlen és – nyilván részben ezért – olykor kifejezetten ellenséges honi irodalomtudományos közeg sem, amelyben az új izmusok gyors terjedése a fiatalabbak vagy a középgeneráció kezén éppen a *szövegek olvasásának* (azaz a szemiológiának, a hermeneutikának és a dekonstrukciónak) elkerülésében – ami alatt egyaránt értendő a szövegek gyors és erőszakos szemantikai-ideológiai kisajátítása, a jelentéstani relativizmust sulykoló pragmatista kontextua-

7 Vö. erről: Jacques DERRIDA, *La machine à traitement de texte* = *Uő, Papier Machine*, Gaillée, Paris, 2001, 165. A szóban forgó kritika önértésének olykor megdöbbentő színvonalatlansága és intézményes-önérvényesítő képességének hatékonysága közötti fordított arányosság – és persze a világhálón megjelenő és a nyomtatásra méltó szöveg közötti hamis folytonosság – tanulságos dokumentumaként említhető a következő kiadvány (számos közleménye): *Az olvasó lázadása? Kritika, vita, internet*, Szerk. BÁRÁNY Tibor, RÓNAI András, Kalligram, Pozsony, 2008.

8 Jellemző, hogy ugyan Kulcsár-Szabó újabb munkáit (is) szinte maradéktalanul pozitívan fogadja ez a kritikai közeg, ami mindenképp a teljesítmény elismerésének jele, de a nagyrítkán megjelenő folyóirat-kritikák sem emelkednek számottevően a hírlapi kritika színvonala fölé. Kivételt képez ez alól Eisemann Györgynek a *Meta-poétikáról* készített terjedelmes írása („*Ami megvonja magát, az megjelenik...*” (Kulcsár-Szabó Zoltán: *Meta-poétika – önreprezentáció és nyelvszemlélet a modern költészetben*), *Alföld* 2009/4, 75-103.), amely különös módon mintha következetesen de Man ellenében, vele szembeállítva értékelné nagyra Kulcsár-Szabó teljesítményét, mely utóbbit – ha jól értem – inkább a hermeneutika felől olvasott Heidegger kontextusához közelíti. Ezt az ellentétet a de Man-monográfia nem teljesen igazolja vissza, amikor pl. Heidegger és de Man között számos érintkezési pontot mutat ki, ráadásul feloldhatatlan feszültségben áll a szerző de Man iránti élénk és permanens érdeklődésével is, mely a *Meta-poétikában* is látványosan megnyilvánul. A *Tetten érhetetlen szavakról* tudomásom szerint mindeddig – vagyis a megjelenése óta eltelt két évben – két rövidebb könyvismertetés jelent meg, ami nem csupán a kritika kondícióiról (ezek hiányáról) árulkodik, de arról is, hogy a könyv igazi hatását másutt és máshogyan kell keresni.

lizmus, az irodalmi szövegek történeti-szociális kontextusának jelentésképző erejét abszolutizáló új historizmus, és a jelentésadástól tartózkodó, önmagát a szemantikai ártatlanság illúziójába ringató filológiai kommentár – talál közöséget és megértést idősebb irodalomtudósok gyakorlatával. E fejleményhez alighanem nagyban hozzájárult, hogy itthon annak idején még az a francia szemiológia is csak egyes korai formáiban hatott, amelyről ennek kései, kifinomultabb konstellációit – a fordulata utáni Barthes-ot és követőit – is beleértve jelentette ki Paul de Man, hogy voltaképpen elkerüli az olvasás kérdését.⁹

De térjünk vissza röviden az említett félreértésekre, melyek számosak és beszédesekek, s azért is érdemes itt felsorolásszerűen felidézni közülük néhányat, mert ezek az izmusok, ezek az új- ill. *posztizmusok* az utóbbi évtizedben a hazai irodalomértésben is gyors terjedésnek indultak, valamint mert ezeknek a teóriáknak a fényében tűnik fel ma úgy, hogy Paul de Man műve fölött eljárt volna az idő – miközben Derrida munkái, s ennek számos oka lehet, melyekről még szó lesz, rosszul vagy jobban érve, egyre erőteljesebb hatást fejtenek ki¹⁰ –, olyannyira, hogy de Man magyar monográfusa több helyütt magyarázatra szorulónak érzi saját „anakronisztikus” témaválasztását.¹¹ Mindenek előtt, mint arra Derrida figyelmeztetett, ezek az izmusok „önmagukban és *a priori historicisták*” (még ha anti-historikusnak mondják is magukat), vagyis az időnek és a történelemnek egy olyan elgondolására épülnek, amelynek empirizmusán már a husserli fenomenológia is túllépett,¹² s amely – s ezt Kulcsár-Szabó könyve, melynek a történelem

9 Vö. Paul DE MAN, *Hipogramma és inskripció = Uő, Olvasás és történelem*, Ford. NEMES Péter, Osiris, Budapest, 2002, 403-404.

10 Nálunk e hatást erősen korlátozza, hogy Derrida számos alapmunkája nincs meg magyarul, valamint hogy egyes alapszövegek (*De la grammatologie*, *La dissémination*) meglévő magyar fordításai nem nevezhetők sikerültnek, sőt – tisztesség ne essék szólván – elhibázottak és taníthatatlanok. A későbbi művek (*La fausse monnaie*, *De l'esprit*) sikerültebb fordításai pedig nehezen recipiálhatók a korai munkák – pl. a *L'écriture et la différence* vagy a *Marges de la philosophie* fejezetei – nélkül. Noha nyilvánvalóan számos oka lehet annak, hogy de Man erőteljesebb hatással volt a hazai irodalomértésre, mint Derrida munkái, az egyik ok feltétlenül az lehet, hogy de Man műveinek magyar fordításai – kivéve talán az *Estétikai ideológia* néhány hanyagul fordított darabját – szerencsés módon elkerülték az említett fogyatékoságokat.

11 A divatosság és az ódivatúság kapcsán írott egyik lábjegyzetben teszi a következő megjegyzést: „divatosnak, azaz a divathoz hűségesebbnek lenni csak a folyamatos hűtlenségben lehet, és valóban, e téren kevés esendőbb magatartás létezik egy elmúlt divathoz való torz ragaszkodásnál (noha, s ez is a különféle divatok természetéhez tartozik, ez a hiba nehezen kerülhető el, különben például aligha születnének még most is Paul de Mannal foglalkozó értekezések).” (219.) Másutt: „Megalapozott vélekedések szerint de Man hatásának hanyatlása Amerikában nem volt független az Új Historizmus térnyerésétől.” (200.) Itt kell szót ejteni arról, hogy a hazai irodalomértésben de Mannak az ezredfordulón tetőző idezettsége éppen amiatt, ahogy e látványos hatás pár év alatt visszaszorult, jelentős részben felületes, divat-szerű jelenségnek viszonyult. A mélyebb, elemibb hatás, ami ugyanakkor nem feltétlenül jár együtt kiterjedt idezettséggel, máig tart, és messze nem lesz olyan múlékony, mint a letűnt hazai de Man-divat, melynek jegyében a „prosopopeia”, a „defiguráció”, a „textualitás” vagy a „retorika” terminusok olyan hirtelenséggel árasztották el a hazai értekező prózát, amilyen gyorsan aztán el is tűntek belőle.

12 Jacques DERRIDA, *Some Statements...* 228.

értelmezése áll a középpontjában, több aspektusból megmutatja – alapvetően különbözik a derridai vagy de man-i dekonstrukció történelem-értelmezésétől. Egy másik nagyon jellemző félreértés, amikor a dekonstrukció leváltásáról beszélnek abban az összefüggésben, hogy az egyfajta érdektelenséget tanúsítana a szövegen *kívüli, vagyis* a realitás, a történelem, a társadalom, a jog, a morál vagy a politika iránt, és a szöveg vagy az írás így (félre)értett abszolutizálásával állítják szembe az irodalomolvasásban a társadalmi, etikai vagy akár a történelmi kérdések iránti *új érdeklődést*. Kulcsár-Szabó munkája – amely, láttuk, éppen abból indul ki, hogy de Man legfontosabb kérdése éppen a *történelem* mibenlétére vonatkozik – anélkül, hogy polémiába kezdene ezekkel, úgy teszi nyilvánvalóvá a dekonstrukció ez idő szerint alighanem meghaladhatatlan teljesítményét az irodalom és a rajta kívüli „mezők”, diskurzusok vagy intézmények közötti *dinamika* olvasásában, hogy egyúttal – a könyvben kimondatlanul – az említett „iskolák” irodalomolvasási stratégiájának látens mimetizmusa vagy reflektálatlan reprezentációelvé is lelepleződik. Valamint az is, miként próbálják stabilizálni a határt irodalom és nem irodalom, irodalmi és nem irodalmi (társadalmi, történelmi stb.) között (nem véletlen, hogy az új historizmus elkötelezettjeit Derrida már egész korán arra figyelmeztette, hogy önreprezentációban és önlegitimációs technikákban erős teóriájukból feltűnően hiányzik a határnak vagy a keretnek, azaz a kontextusnak a problematizálása¹³). Végül meg kell említeni a feminizmus különféle változatait, melyek a nemi szerepek különbségének stabilizálásában vagy destabilizálásában (ezek módjaiban) eltérő képleteket mutatnak ugyan, de amelyek saját intézményesítésükkel és kiinduló filozófiai axiómatikájukkal önkéntelenül is újra-termelik a kárhözottatott fallogocentrizmus alapsémáit.

36

A humán tudományok területén az amerikai feltételek között kialakult tudománypolitikai versengésben a különféle izmusok önelnevezéseik performatív erejénél fogva stabilizálni és uralni igyekeznek a viszonyokat, melyek másik elnevezésekhez („teóriákhoz”) kapcsolják őket, mindezt úgy azonban, hogy írásaik tematikus vagy konstatív dimenziójában éppen a tudományos diskurzusok közötti határok felszámolására *esküsznek*. Ahogy Culler és Derrida hivatkozott szövegeikben megjegyzik, eme nevükben különböző teóriák között, miközben szembeszegülnek egymással, sokszor introjekciós és khiazmatikus relációk képződnek, s miközben ezek a „poszt” és az „új” jelzők révén a divat modellje szerint elgondolt időbeliségre apellálnak, valójában sem egy szukcesszív vagy lineáris, sem pedig egy térbeli, mellérendelődési alakzat révén nem írhatók le¹⁴ (utóbbi alakzat reflexióikban rendre összekapcsolódik a „virágozzék minden virág” itthon is fölöttébb kedvelt, de annál felületesebb relativista jelszavával). Elmondható, hogy Kulcsár-Szabó Zoltán írásaiban, s ez alighanem a szerző *Hermeneutikai szakadékok* című opusából lenne leglátványosabban megmutatható, sohasem a kizárás vagy az elhatárolódás stabilizáló műveleteivel viszonyul a magukat a hermeneutika és a dekonstrukció „utáni” teóriákként feltüntetető különféle diskurzusokhoz. A *Hermeneutikai szakadékok* első két nagy tanulmánya, *Az interpretáció fogalma „nem-hermeneutikai” diskurzusokban* valamint *A közvetlenség visszatérése? (Materialitás és medialitás az irodalmi kommunikációban)* című szövegek,¹⁵ melyek egyes je-

13 *I.m.* 251.

14 Vö. Jonathan CULLER, *I.m.* 85-86., Jacques DERRIDA, *I.m.* 229.

15 *Hermeneutikai szakadékok*, 7-83, 84-116.

lentékeny szerzőkre, ezek munkáira, nem pedig homogénként tekintett irányzatokra összpontosítva faggatják a kultúratudományok, a technikai és a kulturális materializmusra épülő médiatudományok vagy akár a luhmann-i szociológia produktumait, mindenkor számolnak az ezekben a diskurzusokban feltett és megválaszolt kérdések igazságigényével, megfontolják s mérlegelik, sőt „ellenőrzik” szisztémáik következetességét és pertinenciáját, figyelmesen és korrekten fejtik fel a közöttük lévő relációk bonyodalmaikat, s csak ezután, ennek következményeként jutnak el a *kritikai* mozzanathoz, s határolódnak el azok bizonyos teoretikus alapfeltevéseitől, rendre a hermeneutika és/vagy a dekonstrukció – a kettő viszonyáról szó lesz még – jegyében. Kulcsár-Szabó egyfelől igazságosságra, pontosabban a legkisebb igazságtalanságra törekvő olvasó, ami nála a legkisebb erőszakra, az erőszak lehető elkerülésére törekvést is jelent (erről kicsit később), másfelől – ettől nem függetlenül – komolyan veszi, hogy a sajátot sohasem csupán annak kívüleként határozza meg a másik, de mindig belső feltételeként is, miáltal az olvasás nem maradhat pusztán eljárat, de egyúttal a másikkal való mindenkori kitettség is, azaz munkál benne egy (ön)elidegenítő mozgás, a másik, az olvashatatlan beiródása a sajátba. Olvasásmódja a másik másságát mint egy *radikális* saját magához való viszonyt képes megnyilvánítani, s egy időben beleírni egy szupplementumot vagy *redőt* a sajátba, amely így tehát nem marad önmaga, mégsem rendelődik alá a másikkal, amennyiben nem adja könnyen „saját” előfeltevéseit. Egy (a másikkal együtt) önmagát is kérdőre vonó s egyben reaffirmáló esemény ez, ismétlődés és mássá válás egyszerre, melynek nem kizárólag a dekonstrukcióhoz van köze, hanem a hermeneutikához is. Erre az olvasásmódra mindig visszatérünk, jobban mondva ennek működését – amely talán kérdés és szövegszerűség, kérdésesség tétel és retorikai vagy textuális olvasás összefüggései mentén hagyja magát leginkább megközelíteni – próbáljuk meg olvasni jelen elemzésben.

Előzetesen elmondható, hogy a *Tetten érhetetlen szavak* egyrészt igazolja Paul de Man aktualitását, életművének nehezen meghaladható nagyságát, vagyis divatoknak ellenálló erejét, s egyúttal – ugyanezzel a mozdulattal – az életmű bizonyos „hiányaira” is rámutat, melyek – mint látni fogjuk – rendre a de Man-szövegek diszkurzív logikájából következően állnak elő, persze nem elválaszthatóan a körük szőtt kontextusoktól, s ezek egyszerre szükségszerű és esetleges létmódjától. Csak utalni tudunk itt arra, hogy Paul de Man művei Kulcsár-Szabó Zoltán eddigi munkásságában mennyire meghatározó szerepet játszanak, voltaképpen már a kilencvenes évek második felétől kezdve, melyről líraelméleti opusa, a *Metapoétika* is látványosan tanúskodhat, s a szerző újabb írásaiból (Szabó Lőrinc költészetéről vagy éppen a filológiáról) az is jól látszik, hogy a de Man-monográfia nem a végpontja ennek a hatástörténetnek. A szerző irodalomértelmező diskurzusában tehát Paul de Mannek mindenképpen kitüntetett helye van, Kulcsár-Szabó azonban nem válik ennek a korpusznak afféle filológus őrévé, hazai kizárólagos archeonjává, mivelhogy nem sajátítja ki, és nem azonosul vele ádázan. Miközben nagy hatással van rá, ez a hatás, mely a legszorosabb olvasatokban nyilvánul meg, nem választható el egy kérdés dinamikájától s egyben egy kérdésesség tételétől sem. S ezzel együtt az olvasás – nála sohasem megspórolt – „nehéz textuális munkájától”, s egy figyelemre méltó kontextualizáló készségtől, amelyre még visszatérünk.

De Man olvasott műve tehát voltaképpen az értekezőt foglalkoztató, s nem csupán de Man diskurzusában felvetődő, sőt sokszor abban éppen hogy elhallgatott, fel nem tett vagy impliciten artikulálódó, de megválaszolatlanul hagyott kérdések feltevését, körüljárását, – negativitástól sosem független – megválaszolását segítheti elő. Könyve azt tanúsítja, hogy de Man jelentékeny és különösen erős hatása a szerzőre nem választható el attól, amit a német hermeneutikában vagy éppen az irodalmi szemiotikában megválaszolatlanul maradt kérdéseknek az ebből az életműből kinyerhető relevanciája jelent a számára. Oly módon, hogy Paul de Man munkái – s erre az ellentmondásra még ugyancsak vissza fogunk térni – *egyszerre képeznek és nem képeznek* számára inherens autoritást, ahogy a hermeneutika vagy a szemiotika meghatározó diskurzusainak (Heidegger, Gadamer és Jauss egyfelől, Riffaterre vagy Barthes másfelől) érvényéről, igazságigényéről sem mond le könnyen vagy könnyelműen a dekonstrukció afirmációja kedvéért. Sőt, s erre is van utalás az *Előszóban*, legtöbbször éppen de Man nagy hatású elemzéseinek a hermeneutika felől tekintett hiányai (s a hermeneutikával szembeni időnkénti ellenségessége) készítették az életmű faggatására s így írásra a szerzőt. Heidegger erőteljes hatása, a hermeneutikai kör vagy az autentikus időbeliség szerepe a de Man-i diskurzusban, a recepció mozzanatának, a kommunikatív komponensnek a leértékelése vagy többnyire figyelmen kívül hagyása az olvasás de Man-féle elgondolásában, vagy a történetiség kései, enigmatikus (az időbeliséget és a történelmet elválasztó) koncepciója ugyanott, továbbá a dialogikusság és a kérdés elgondolásai, melyek a könyv befejező tanulmányában kerülnek elő váratlanul, de revelatív erővel, vagy akár Gadamer hirtelen előlépő alakja bizonyos szöveghelyeken, lábjegyzetekben – ezek mind rávilágítanak a szerző kérdéseinek alakulására. Nyilvánvaló például, hogy az irodalmi szemiotika intertextualitás-konceptiójának valamint az intertextualitás egyéb elméleteinek (amelyeket Kulcsár-Szabó egy több, mint egy évtizede írott, és azóta is sokat hivatkozott tanulmányban gondolt újra invenciózusan¹⁶) feltűnő (s végül következetesnek bizonyuló) de Man-i ignorálása¹⁷ vezeti el a szerzőt könyve ötödik, *Ismétlés, intratextualitás, inskripció* című fejezetének megírásához.

Az egyes fejezetek összetettségét és diszkurzív hozadékait egy alapos értelmezésnek külön-külön kellene elemeznie ahhoz, hogy végül a közöttük lévő bonyolult összefüggéseket, a tanulmányokon áthúzódó fontosabb szálakat, ezek csomóit megrajzolhassuk, felfejthessük. Természetesen itt csak néhány szál felvételére vállalkozhatunk, előtte azonban ajánlatosnak látszik kitérni a könyv felépítésére. A *Tetten érthetetlen szavak* tíz fejezetre tagolódik, amelyből három, az első kettő és a hatodik nem közvetlenül Paul de Man művét, hanem Nietzsche és Heidegger bizonyos szövegeit elemzi, két olyan szerző műveit, akik talán a legnagyobb hatással voltak Paul de Man munkásságának

16 KULCSÁR-SZABÓ Zoltán, *Intertextualitás: létmód és/vagy funkció = Uő, Hagymány és kontextus*, Universitas, Budapest, 1998, 5-58. Lásd még: KULCSÁR-SZABÓ Zoltán, *Intertextualitás és a szöveg identitása = Uő, Az olvasás lehetőségei*, JAK-Kijárat, Budapest, 1997, 5-13.

17 „az idézés vagy idézettség jelenségének teoretikus vonzatai viszont látszólag ritkán hagynak nyomot irodalmi tanulmányaiban, s különösen szembeötlőnek nevezhető az, hogy az intertextualitás fogalmát (és e fogalom diszkurzív környezetét) – kevés kivételtől eltekintve – ignorálja.” (140.)

alakulására, s akiknek a nyelvről, a retorikáról és a történelemről adott értelmezései alapvető kontextust képezhetnek de Man szövegeinek a kijelölt szempontok szerinti kérdezéséhez. Az első fejezet (*A nyelv zenéje. Fölösleg és hiány A tragédia születésében*) *A tragédia születésének*, a hatodik pedig *A műalkotás eredetének újraolvasása (Figurativitás és történetiség Heidegger A műalkotás eredete* című művében), vagyis esztétika és episztemológia, nyelv és történelem interpretációi két kitüntetett és sokat elemzett eseményének – melyek közül az elsőt *Az olvasás allegóriáinak* egyik fejezete részletesen elemzi, dekonstruálja, a másodikat viszont de Man többször is elhatárolódva emlegeti – adja olvasatát. A második fejezet (*A nyelv(észet)i gazdaságtan bírálatához. Nietzsche és Paul de Man*) Nietzsche nyelvelméletével, igazság és retorika kötéseivel, valamint a performativitás és a történetiség nietzschei értelmezésével foglalkozik. Ezeknek a fejezeteknek a belső felépítése csakúgy, mint szinte a könyv egészének szerkezete az igazság kognitív, tárgyiasító szemléletétől vagy aspektusától annak eseményszerű, performatív, inskripció-s létmódjához történő mozgásként is leírható, miközben ez a mozgás, az átmenet a megismeréstől a tett felé – mint az számtalanszor tudatosítódik – egy egyidejű és eldönthetetlen korreláció időbe és térbe kiterjesztett allegóriája, ismétlődése csupán. A trópusok retorikája és a meggyőzés retorikája, más szóval a nyelv megismerő és cselekvő funkciója közötti egybefonódásokat, cseréket, khiazmusokat és *ugyanakkor* különbségeket, megszakításokat, ellentéteket követi nyomon egy ide-oda mozgás során és révén, mégis rendre az inskripció irreverzibilis és megismerhetetlen eseményéhez, a történelemhez „elérkezve” Kulcsár-Szabó könyvének szinte valamennyi fejezete. Vagyis a történelemnek ugyanazt a „mozgását” ismétli meg mindig egyszeri, ismételtelen módon, amelyet a kései de Man történelem-definíciójaként kommentál a könyv hetedik fejezetében: a kognitív nyelvtől a performativitáshoz vezető átmenetet (*passage*).

Az egyes fejezetek voltaképpen leképezik az egész könyv szerkezetét, s eme ismétlésség a lehetetlen vagy megismerhetetlen *nyelv és történelem* megértésére tett, eleve kudarcra ítélt kísérletek említett programozottságának jele, amely kísérletek mégsem programozhatók, amennyiben a kudarc mindig egyedi módon történik meg. A megismerés rendje – s erre már az apollóni és dionüszoszi viszonyát elemző első fejezet is reflektál s egyben példával szolgál – éppúgy nem hagyja érintetlenül a megismerhetetlent, a rajta kívülit (ilyenként tételezettet), amelyre irányul, miképpen utóbbi is szükségszerűen (önfelszámoló) nyomot hagy a megismerésére irányuló kísérleten. A könyv harmadik (*Kiüresítés és [negatív] dialektika. A khiazmus példája*) és negyedik fejezete (*Figuráció és defiguráció. A „tropológia” koncepciója Paul de Mannál*), amelyek már konkrétan de Man szövegeit olvassák, tropológiai vizsgálatokból indulnak ki, előbbi a khiazmus szerepének alakulását, utóbbi figuráció és defiguráció viszonyát követi nyomon és értelmezi de Man életművében, miközben mindkét fejezet egy szimmetria felbomlásának „történeteként” is summázható lenne, a tropológia reverzibilis relációiból a performatív tételező önkénye és irreverzibilitása felé tett – mindig függőben maradó – átmenetként. Az ötödik fejezet, mely az ismétlés és az inskripció értelmezését tárgyalja, már kiinduló pontjában távolodni látszik a tropológiától a performativitás felé, s mintegy előkészíti a történetiség vizsgálatát előbb a hatodik, Heideggerről írott, majd a hetedik, *A „történelem” fogalma Paul de Mannál* című, a könyv talán legátfogóbb

igényű fejezetében. Mindeközben az ötödik fejezet annyiban is egyfajta fordulópontnak nevezhető, hogy benne az idézettség vagy ismételhetőség és a tropológia első látásra heterogén mezőiről bizonyosodik be, hogy voltaképpen egy „tőről fakadnak”, sőt – ahogy az értekező fogalmaz – „a nyelv figurális mi-volta és ismétléses-citativ természete lényegében egy és ugyanaz” (140.), az így előálló khiazmus viszont trópus és inskripció – s vele a történetiség ismétléses, idézetszerű konstellációjának (melynek modelljét a harmadik fejezet vége Walter Benjamin nyomán idézi fel) – éles elválaszthatóságát, s ezáltal is épp a fordulópont (bizonyosságának) lehetőségét látszik megkérdőjelezni.¹⁸ A negyedik fejezet eközben az ötödik előkészítéseként is olvasható, ahogy az ötödik a negyedik ismétléseként, amennyiben utóbbi a nyelv eredetéről szóló Rousseau-allegória kommentárja révén előbb tulajdonnév és trópus, majd ugyancsak ismétlés és trópus elválaszthatatlanságát példázza.

Elmondható, hogy a *Tetten érhetetlen szavak* első hét fejezete lényegében a történelem, a nem-érzéki materialitás, az ismétlés, a retorika vagy figuráltság s a textualitás összefüggéseit gondolja újra más és más (de Man-i és nem de Man-i) szövegek és szöveghehelyek nyomán, miközben voltaképpen de Man korai és kései, retorikai fordulat előtti és utáni időszakát, ezek egymáshoz való ellentmondásos viszonyát értelmezi újabb és újabb aspektusokból. Noha korábban is tesz kitérőket és érint például politikai vagy morálfilozófiai kérdéseket, voltaképpen a nyolcadik, de Man háború alatti írásainak, a de Man-ügynek szentelt fejezet (Olvadás/politika. A „Paul de Man-ügy”) az, amelyik a performativitásnak egy addig nem érvényesített, de a produkció és a recepció – de Man által a szöveg javára leértékelt vagy elhanyagolt – aspektusai felől is átgondolásra szoruló szerepét, lehetséges funkcióit felveti. S ez egy deficit, a retorikai olvasás helyettesíthetetlen többlete nyomán keletkező hiány formájában vetődik fel, egy olyan komponens gyanánt, amelyről Paul de Man olvasásmódja mint lehetetlenről (bizonyos értelemben következetesen) lemond. A textuális olvasás de Man-i startégiája – melynek alapja egy hármasság megkülönböztetés a nyelvben referenciális funkció, jelentés és performativitás között,¹⁹ mely utóbbi *nem* az austini konvencionalitás, hanem egy nem-intencionális, személytelen, sőt dezantropomorf tételező erő – ugyanis a szövegen kívüli autorizáció, a konvencióként, tehát austini értelemben felfogott performativitás mozzanatát a szöveg referenciális kisajátításának körébe utalja, mellyel – noha másfelől ez sem kerülhet kívül e kisajátításra – a textuális olvasás *részben* szemben áll. S e stratégia keretében éppenhogy nem vethetünk számot azzal a külső eseménnyel vagy performatív kényszerrel, amely például a kollaboráns lapban megjelent újságcikkeken, ezek zárt tropológiai mezején mégis-

18 Persze trópus és idézet az azonosság ellenére megmaradnak összeférhetetlennek is, amennyiben 1. az idézet talán illúzió (mögötte nincs semmi), amire a trópus performatív ereje felől láthatunk rá, 2. a trópus talán illúzió (mögötte nincs semmi), amire az idézet performatívban játszott szerepének, a jelentés nélküli (vagyis a tropológiai mozzanatot nélkülöző) (tétélező) ismétlésnek azon munkája felől láthatunk rá, amely csakis figuratívként hozzáférhető. A *semmi* szerepéről egyébként a harmadik fejezet fontos kitérőt tesz, melyben Heidegger és Sartre ide vonatkozó fejtegetéseit vizsgálja meg a szerző.

19 Vö. *Tetten érhetetlen szavak*, 127.

csak otthagyja nyomát. Noha nehéz, sőt lehetetlen ezeket a kitörlődött eseményeket azonosítani, nyomuk mégsem számolódik fel teljesen, s ez aligha ignorálható egy igazságosságra törő olvasatban. Miként nem lehet elvonatkoztatni attól sem, hogy az ügy dokumentumairól a de Man-i olvasás szellemében született olvasatoknak – melyek visszatérően a szövegek retorikája és (morális-politikai) referencializálása közötti *véletlenszerű* viszonyra mutatnak rá, s így arra, hogy azok szerzőjük felmentésére és vád alá helyezésére éppúgy lehetőséget adnak (és ami ugyanaz: mindkét aktustól megvonják a lehetőséget) – is keletkezik morális-politikai cselekvés-értéke. Nem véletlen az sem, hogy a könyv címét adó szintagma, amely finoman játszsa egymásba, s teszi elválaszthatatlanná morális és nem morális képzetét a nyelvvel kapcsolatban, ennek a fejezetnek a zárata felé íródik le először (s talán amúgy utoljára is) a könyvben. Ez a fejezet egyfajta fordulópont tehát – és innen is látszik a kötet felépítésének következetessége –, amennyiben a retorikai olvasás korlátainak jelzett felismerése előkészíti vagy szükségszerűen vezet el az utolsó két fejezet kérdésfeltevéséhez. Azokhoz, melyekben a trópusok retorikájának elsődleges orientációja – mely a retorikai vagy textuális olvasást jellemzi – az őszinteség és hazugság vele – legalábbis részben – heterogén dimenziója felől bizonyul szűkösnek, mivelhogy a minden megnyilatkozást átjáró tanúságtétel a performativitást, ennek megértését mégis elválaszthatatlannak mutatja a beszélő szubjektumok mint tudatok relációjától, vagy legalábbis ezek nyomaitól. A *Cselekvés és textualitás. A szégyen retorikája és az olvasás „eticitása”* valamint a *Narratíva, hazugság, kérdésés* című utolsó fejezetek ennek radikális következményeit igyekeznek körüljárni, részben – de már kisebb részben – Paul de Man-szövegek értelmezésére támaszkodva.

Fontos persze, hogy a tropológia megképezte végtelen felcserélhetőség (két egymást kizáró olvasat vagy retorikai kód közötti eldöntetlenség) és a performativitás irreverzibilis önkénye közötti feszültség végig témája a könyvnek, a fordulat – még egyszer – abban van, hogy a performativitás de Mannál az inskripció önmagát kitörlő, jelentés nélküli eseménye, s ilyenként heterogén a tropológia és a referencialitás mezejével, s nem képes számot adni a szerződésszerű performativitás összetett mechanizmusairól az olvasásban. Az első hét fejezet abban az értelemben is nagyon fontos előkészítője az utolsó háromnak, hogy bennük a nyelv konstitutív konvencionálisának messze ható következményeit többször a de Man-i perspektíva figyelemre méltó korrekcióival vonja le a szerző. A de Man által preferált és művelt retorikai – vagy retorikailag tudatos – olvasás és az ebből mintegy kiiktatott konvencionális performativitás közötti különbség megértéséhez nélkülözhetetlen a *jelentés tropológiai szintje* és a *referencialitás szintje* közötti viszonyok „tisztázása”. Nem véletlen, hogy a két szint közötti ellentétek és korrelációk bonyolult kötése – melyek tehát éppen tiszta elválaszthatóságukat és egyben persze felcserélhetőségüket kérdőjelezzik meg – több fejezetnek is az előterébe kerülnek, legfontosabbként alighanem tulajdonnév és trópus relációjaként, amit leginkább kifejtett formában a negyedik fejezet tárgyal, a nyelv keletkezéséről szóló rousseau-i allegória újraolvasásával, s amire Saussure nyomán az ötödik fejezet, sőt antropomorfizmus és trópus relációjaként a második fejezet is kitér. Elmondható, hogy Saussure nyelvelmélete (elsősorban a *Bevezetés az általános nyelvészetbe*), amely az ötödik mellett még a második fejezetben lép rövid időre az értekezés előterébe, pontosabban annak – nem annyira

strukturalista, mint inkább – erős dekonstruktív olvasati hagyománya impliciten végig meghatározza a *Tetten érhetetlen szavak* érvelését. (Gondolhatunk itt rögtön az első fejezet briliáns Nietzsche-olvasatára, amelyben a nyelv a fenomenálisan értett írástól, ennek térbeliségétől éppúgy különbözik, ahogy a hangzó beszéd időbeliségétől: a nyelv láthatatlan és néma, miként a tiszta szintaxis vagy artikuláció, nietzschei nevén a zene is az.²⁰ Mintha Saussure egyáltalán nem lenne messze – Rousseau mellett – Nietzschétől sem.) Ez a perspektíva mindazonáltal még a konvencionálisnak *elsősorban* a trópusok retorikájában megfigyelhető feltételét, ennek – no meg határainak, korlátainak – megvilágításait jelenti, s csak az utolsó három fejezetben gondolódik újra egy austini s derridai összefüggésben, ebből kiindulva.

Persze ez a megállapítás is rögtön korrekcióra szorul, amennyiben a második fejezet (*A nyelv(észet)i gazdaságtan bírálatához. Nietzsche és Paul de Man*) emlékezetes olvasata, melyet Kulcsár-Szabó az igazság definíciójának agyonértelmezett Nietzsche-passzusáról produkál – miután részletesen feltárta, miért is *következetes* a trópusok retorikájának preferenciája a meggyőzés retorikájával szemben ama filozófus részéről, aki tagadta a cselekvés azonosíthatóságát, tulajdonképeni és metaforikus jelentés elkülöníthetőségét, valamint igazság és hazugság nem-morális felfogásáról értekezett – éppen azt mutatja be invenciózusan, hogy a „képüket veszített pénzérmék” metaforája nem csak a nyelv mint retorika cserefolyamatait (csere és felejtés egyazon mozzanatban megvalósuló szimmetriáját és aszimmetriáját) példázza, de – ettől nem függetlenül – a *hitel és hitelesség* konvencióit is, melyek önkéntelenül visszalopják az onnan kiutasított morált, vele pedig a meggyőzés retorikájaként értett performativitást e nyelvértelmezésbe.²¹ Mindezt Kulcsár-Szabó

20 „az a legkézenfekvőbb következtetés, ami itt levonható, hogy 1. a nyelv teljes egészében *Geberdensymbolik*, de mint ilyen 2. nem működhet, mivel nem hangozhat el soha a *Tonsymbolik* nélkül, ami belőle hiányzik. A nyelv néma.” (28.), „Nietzsche elhatárolásaiban a zene, a tiszta *Ton* felzundulése lényegében azért bizonyul lehetetlennek, mert ő maga látszólag a betűket-hangokat életre keltő (bennük éppen ezért kicsapódó, „lemerülő”) energia – lényegében nem más, mint a *Geberdensymbolik* apollóni térfelén fellelhető magán- és mássalhangzók, illetve hangképző pozíciók közötti *kapcsolat*, tiszta szintaxis tehát, amely – minthogy elsősorban *olvasni* lehet, elképzelné aligha – nem igazán rendelkezhet fenomenális kiterjedéssel. A tiszta *Ton*, ha elhangzik, már nem érzékelhető (ezért mondható el, hogy ami elhangzik, az éppen hogy *nem* zene)”. (30.)

21 „a pénzérmék feliratának kitörlődése éppen pénzként való használatuk lehetőségét ássa alá. Egy pénzérme, ha már csak puszta felirat nélküli fémdarab marad, aligha képes arra, hogy bármifajta illúziót fenntartson vagy bármekkora értéket képviseljen. Bizonyos értelemben nem működik többé olyan tulajdonnévként, amely „valamit valami másnak vesz, amit azután *adottnak* lehet tekinteni”, sokkal inkább egy hordozóját (bármiféle referensét) elvesztett, örökké tévelygő névhez hasonlítható, amely immár csak önmagára vonatkozik – s az ilyen tárgyát vesztett antropomorfizmus, bizonyos értelemben, nem más, mint trópus, amelyet viszont semmi sem óvhat meg a referenciális meghatározatlanságtól, sőt akár jelölő funkciójának eltűnésétől. (...) Egyvalamit mégis elárul: azt méghozzá, hogy ahhoz, hogy az ilyen, minden feliratos (vagy képi – ez esetben nincs különbség) autorizációt vagy hitelesítést nélkülöző üres (vagy hamis), tetszőlegesen forgó zseton bármiféle illúziót, bármiféle igazság-értéket hordozhasson, éppen a konvencionális autorizációra szorul.” (56.)

elemzése bonyolult értelmezői lépések során fejti ki, melyeknek „alapjaként” a nyelv valamennyi jelentő „szintjének” végső soron allegorikus, tehát konvencionális konstitúcióját olvassa ki Nietzsche meghatározásából, egészen odáig, hogy „minden szó szerintiség, vagy minden fogalom allegorikus”(58.), s ettől, vagyis attól, hogy a nyelv mindig rajta kívüli hitelesítő aktusokra szorul, függ a tropológia csereökonomiája is.²² Jellemző, hogy e műveleteiben a szerzőnek már nem de Man, sokkal inkább Derrida jön a segítségére, aki az utolsó két fejezetnek, melyekre az itteni okfejtés több tekintetben is előreutal, szintén fontos szereplőjévé válik. A második fejezet utolsó harmada itt még – ahogy persze majd a könyv zárlata is – visszakanyarodik egy de Man-i perspektívához, amikor azt mutatja meg, hogy szándék és tett, szubjektum és cselekvés elválasztásának nietzschei kritikája a *Werden* fogalmában „megragadott” történetiséggel (Kulcsár-Szabó ritka lakonikus, magát Nietzschtét parafrázeáló mondatával: „A cselekvés – (és ez) minden.” [70.]) szoros rokonságban van a performativitás de Man-i képletével. Az utolsó fejezetekben érvényesülő perspektívaváltásnak persze vannak egyéb előzményei retorika és történelem politikai, antropológiai, morális s jogi vonatkozásait illetően (innen nézve ismét ismétlésről, a fordulópontra megkérdőjelezéséről beszélhetünk), ilyen például a demokráciáról tett kitérő a negyedik fejezetben.

A nyelv konvencionális kimutatásainak különféle lépései tehát előkészítik az utolsó három fejezetet, s e bonyolult műveletsornak néhány fontosabb mozzanatát érdemes most felidézni, melyek értelemszerűen retorika és referencia kötéseit értelmezik s állítják újabb és újabb megvilágításba. Azért is ajánlatos itt elidőzni, mert a dekonstrukcióval kapcsolatban éppen a referencia és a textualitás – kétségtelenül nagyon szövevényes és ellentmondásos – viszonya kapcsán terjedt el talán a legtöbb félreértés. Gondoljunk a nyelvi jelentő vagy a textualitás abszolúttá tételének dogmájára, a referencia hiányának vagy felszámolásának ezzel összekapcsolt vádjaira, melyek egész egyszerűen pontatlan olvasásból vagy akár nem-olvasásból születtek s ismétlődnek máig, sokszor az említett új izmusok képviselőinek kezén. De ide tartoznak a félreolvasás („misreading”) terminusának súlyos félreolvasásai (téves értesei) is, amelyek – nem tévén különbséget az olvasásban például jelentés és referenciális kisajátítás között – a szubjektivizmus és az önkényesség bélyegét ragasztják a dekonstrukcióra, azzal az abszurd váddal illetve annak művelőit, hogy felszámolják vagy ignorálják az értelmezés „objektív”, vagyis konvencionális feltételrendszerét. Persze nem csak vádakról van szó, hanem többször kifejezetten afirmáló félreértésekről, például a dekonstrukció bizonyos honi applikálóinak ezt az „olvasásmódot” tetikusan leegyszerűsítő írásában, vagy azokban a szintén hazai kísérletekben, amelyek az orosz formalizmus és a dekonstrukció nyelvszemlélete közé próbálnak meg egyenlőségjelet tenni. Kulcsár-Szabó könyvének több pontján is visszatér az e félreértéseket

22 „A cserefogalom tropológiai és a felelősség konvencionális princípiumai közötti strukturális megfelelésről van szó tehát, vagyis megint csak a konvencionális (s mint ilyen, az ártó hazugság okozta károkat visszafordítani vagy helyreállítani képes) igazság működésbe lépéséről, amelyről azonban itt az is kiderül, hogy, mint az igazság cserekereskedelme, éppen arra a reverzibilis struktúrára alapul, amelynek autoritás- vagy fedezethiányát pótolni kényszerül.” (63.)

eloszlató megkülönböztetésekre és felcserélhetőségekre, polémikus él nélkül világítva rá arra, ahogyan de Man kimutatta, „nemcsak az olvasás mimetikus bizonyosságának, de ugyanígy a referencia tagadásán alapuló költészeteszménynek is szüksége van a jel külső észlelhetőségének bizonyosságára.” (160.) Vagyis arra, amit a dekonstrukció a jel, a nyelv konvencionális és differenciális, tehát az érzékileg észlelhetőre *nem* visszavezethető létmódjából kiindulva, ennek radikális következményeit levonva illet erős kritikával. A dekonstrukció szövegeinek figyelmesebb olvasói nyilvánvalóan számos szöveghelyet fel tudnak idézni – ilyen többek között *Az igazság postásának* nevezetes Lacan-olvasata²³, amely Kulcsár-Szabó könyvében is kulcsfontosságú pontokon kerül elő –, ahol Derrida vagy de Man, illetve megbízhatóbb kommentálók megmutatják, hogy a nyelvi jelölő abszolutizálása és a reprezentáció-elvű vagy mimetikus olvasás között, melynek előbbi mindig a könyörtelen bírálójaként tűnik fel, valójában erős affinitás fedezhető fel.

A *Tetten érhetetlen szavak* szerzője azonban nem marad meg az ilyen evidenciák pusztá elismérléséinél, őt sokkal inkább a szóban forgó konvencionális létmód bonyolult és részben még feltáratlan következményei foglalkoztatják, amikor retoricitás vagy textualitás és referencialitás összefüggéseit kutatja. A retorikai olvasás, hogyan azt de Man értelmezi és megvalósítja, valamely szöveg két, egymást kizáró olvasatának kimutatása vagy felállítása, melyek között nem lehetséges dönten, s melyek ugyanakkor nem férnek meg egymás mellett, hiszen nem egyszerűen poliszémiáról, hanem logikai ellentétről van szó.²⁴ Ebben az értelemben a *retorikai olvasás* tehát a *textualitás*, más-képpen mondva az *olvashatatlanság* előhívása egy szövegből, amely eldönthetetlenségben hagyja az olvasatokat. Ehhez képest a referenciális olvasás éppen hogy megszűnteti, s egy szövegen túli vonatkozásban oldja fel ezt az eldönthetetlenséget, s ennyiben tehát alapvető ellentét van retorikai és referenciális olvasás között. A szövegen túli ugyanakkor egyaránt lehet nyelvi és nyelven kívüli, ami nyelvi jelentés és külső, nyelven túli referencia megkülönböztetésében képeződik le, s amit trópus és tulajdonnév különbsége is modellez, miközben – mint de Man és Derrida több helyen demonstrálják – a tulajdonnév sem lehet több, mint egy szemiotikai funkció, minek következtében nyelvi és nyelven kívüli ellentéte sem lehet maradéktalanul megalapozható. Hasonlóan megalapozhatatlannak bizonyul retorikai és referenciális olvasás különbsége, s nem csupán trópus és tulajdonnév elkülönítésének nehézségei okán, de azért is, mert az olvashatatlanság, amelyet a retorikai olvasás egy szövegből előhív, soha nem lehet érzéki jelenlétként adva. A referencia elkerülhetetlen. Kulcsár-Szabó írja:

23 Vö. Jacques DERRIDA, *Az igazság postása*, Ford. GYIMESI Tímea = *Testes könyv* II, Ictus, Szerk. KIS Attila Attila, KOVÁCS Sándor sk., ODORICS Ferenc, Szeged, 1997, 63-64. „A formalizmus és a hermeneutikai szemantizmus mindig vállvetve tárogatják egymást: keret kérdése az egész.”

24 „A két olvasatnak közvetlen összeütközésbe kell kerülnie egymással, hiszen éppen arról van szó, hogy az egyik olvasat tévedésnek ítéli és menthetetlenül érvényteleníti a másikat. Ráadásul képtelenség érvényes döntésre jutni a tekintetben, hogy melyik olvasatot illeti az elsőbbség; egyik sem létezhet a másik nélkül.” Paul DE MAN, *Az olvasás allegóriái*, 23.

De Man számtalan helyen világossá teszi (...), hogy az olvasás folyamatát, pontosabban lehetőségét nem a referenciális státus feletti döntés tévedése, tehát például a fikcionális szöveg szó szerinti, vagy a szó szerinti szöveg figurális olvasata veszélyezteti, hanem a döntés meghozatalának elmaradása. (...) az olvasás döntéskényszere éppen azért univerzális vagy elkerülhetetlen, azért nem választható az eldönthetlenség vagy az ellentmondás, mert maga az eldönthetlenség mint ilyen nem áll rendelkezésre, illetve – akárcsak a szöveg – nem hozzáférhető: a tiszta, önmagával azonos ellentmondás vagy apória nem tapasztalható meg, csak az a hiány vagy szakadás, amit okoz, hiszen amikor „olvashatóvá” válik, már nem az, amennyiben valamifajta referenciára tesz szert. (82-83.)

Mivelhogy nem lehet nem-olvasni (hisz az olvashatlanság sohasem a nem-olvasás számára (nem) áll elő), a retorikai olvasás sem tud nem dönteni, nem képes a referencia, azaz az olvasás kiiktatására, arra, hogy az eldönthetlenségben hagyja benne az olvasást.²⁵ A retorikai olvasás sincs tehát meg referencia nélkül, miközben e referencia nyelvi létmódja annak ellenére eltér a nyelven kívüli referenciáétól, hogy különbségük számos összefüggésben stabilizálhatatlannak bizonyul. Trópus és tulajdonnév relációja mellett ezt a stabilizálhatatlanságot példázhatja többek között a defiguráció terminusának első de Man használta értelme, miszerint az a nyelv figurativitásának elfelejtése a figura referenciális valóságnak vétele, azaz defigurálása révén.

Mégis, a retorikai olvasásnak, ha el akarja magát határolni a szövegek ideológiai, politikai, azaz referenciális kisajátításának műveleteitől, fenn kell tartania trópus és referencia különbségét, amely egyúttal a szükségszerűség és az önkényesség közötti differencia is. Aligha véletlen, hogy a retorikai olvasás rendre egy szöveg olvashatlanságának s vele félreolvasásának elkerülhetetlen, szükségszerű voltát hangsúlyozza, ami azt is jelenti, hogy a „misreading” önkénye egyáltalán nem abban áll, hogy ne következne úgymond magából a szövegből, hogy ne lenne programozva a szöveg által, hanem mondjuk kizárólag az olvasó projekcióján, szubjektív döntésén múlna. Nem, nem így áll a helyzet. A szöveg retorikája, a retorika mint szöveg két olyan kód feszültsége, amelyek úgy önkényesek, hogy egyaránt programozottak, s ezért is beszél de Man következetesen arról, hogy a szöveg dekonstruálja önmagát, s hogy a dekonstrukció mintegy magától megtörténik,²⁶ ami – s erre vonatkozik

25 „Az olvasással, mint mondják, *belekerülünk* abba a szövegbe, mely először idegenszerű valami volt a számukra, s amelyet most a megértés aktusa révén a magunkévé teszünk. Ez a megértés azonban rögtön egy szövegen kívüli jelentés megjelenítésévé válik.” Másutt: „Ám a „szerelem” és az „utazás” itt, a narrátorral és annak környezetével ellentétben, nem két szövegbeli pillanat egy fikcióban, hanem az az ellenállhatatlan mozgás, amely minden szöveget önmagán túlra hajt és egy külső referensre vetít ki. Ez a mozgás megegyezik a jelentés iránti szükséglettel.” *Az olvasás allegóriái*, 24, 87.

26 Derrida de Man-könyvében arra az ellentmondásra tereli a figyelmet, ami ezen öndekonstrukció képzele és aközött van, hogy de Man ezt hangoztatván egyre többször írja le a dekonstrukció kifejezést. Vö. Jacques DERRIDA, *Mémoire – Paul de Man számára*, Jószöveg, Budapest, 1997, 142.

Kulcsár-Szabó kérdéseinek egyik legfőbb iránya – az egyedi olvasó, a másik szerepének s vele a kommunikatív komponensnek a kizárását jelenti a folyamatból. Ami egyúttal minden olyan autorizáló kisajátítás exklúzióját is implikálja, amely nem feltétlenül az olvasó egyéni döntéseként, de akár egy intézményes konvenció kódjának vezérletével referencializálja a szöveget. A retorikai olvasás eme önlegitimáló különbségtétele, amely őt a konvencionális autoritás ezen műveleteinek történő *ellenállás* letéteményeseként láttatja, önkéntelenül is azt az illúziót keltheti, mintha a trópus vagy a jelentés szintje a referenciával szemben kevésbé konvencionális, sőt netán természetes lenne. A természetesség azonban, erre de Man számos reflexiója felhozható lenne, pusztán illúzió, melyért épp maga a trópus a felelős, melynek teljesítménye többek között abban van, hogy a – szükségszerű, azaz elkerülhetetlen – csere révén elfeledkezett nyelv és nyelven kívüli realitás különbségéről, s a konvencionálist természetesnek állítja be, természetes és konvencionális elkülöníthetőségét is fenyegetve, eldönthetetlenné téve így. Mindazonáltal az egyéb szerződészerű konvencióknál sokkal nehezebb hozzáférni a nyelv és az olvasás ezen elemi szintjének konvencionális feltételezettségéhez – mondhatni, hasonlóan nehéz, mint a morál önkényéhez, nem-morális kondicionáltságához –, hiszen ez bajosan ragadható meg valamely szerződési aktus pragmatikai értelemben felfogott performatívitasában. (A nyelv eredetének allegóriája Rousseau-nál, vagy a nyelv isteni eredetének tételezése Humboldt-nál – s persze Saussure, aki már lemondott az eredetről²⁷ – ezt világosan megmutatják, még akkor is, ha a Rousseau-nál játékba hozott – inkább Saussure-höz közelítő – „bináris szemiológiai struktúra (...) nyilvánvalóan eltér a nyelv eredetének olyan mo-

27 „Azt aktust, amelynek révén a dolgok egy adott pillanatban neveket kapnak, amely által a fogalmak és a hangképek egymással összekapcsolódnak, ezt az aktust, bár el tudjuk képzelni, *tetten érne sohasem lehetett* [bármennyire is rímel a magyar szöveg az elemzett könyv címére, az eredeti ettől némileg eltérően fogalmaz, még akkor is, ha lényegében ugyanazt mondja: el tudjuk gondolni, de sosem állapították meg, konstatálták – *nous pouvons le concevoir, mais il n'a jamais été constaté* – az én közbevetésem: B.T.]. Azt az elképzelést (*idée*), hogy a dolgok így történhettek, az sugallja nekünk, hogy a jel önkényes voltát igen elevenen érezzük.” Ferdinand de SAUSSURE, *Bevezetés az általános nyelvészetbe*, Ford. B. LŐRINCZY Éva, Corvina, Budapest, 1997, 96. Eredeti: *Cours de linguistique générale*, Payot, Paris, 1975, 105. Az önkényességnek az elkerülhetetlennel való összekapcsolódásáról a nyelvben: „1. *A jel önkényes volta*, Főntebb ez tette lehetővé, hogy a változást elméletileg lehetségesnek tartsuk; mélyebbre hatolva azonban azt látjuk, hogy valójában éppen a jel önkényes volta védi meg a nyelvet minden megváltoztatására irányuló kísérlettől. A közösség, még ha tudatosabb lenne is, mint amilyen, nem tudná ezt a kérdést érdemben megvitatni. Ahhoz ugyanis, hogy valami vita tárgya legyen, ésszerű normájának kell lennie. (...) a nyelvnel, az önkényes jelek rendszerénél hiányzik ez az alap, s ezzel a vita teljesen elveszti szilárd talaját.” *I.m.* 97. És végül: „A változatlanság a nyelvnek nemcsak azért tulajdonsága, mert a közösség ránehezedik, hanem azért is, mert az időben létezik. Ezt a két dolgot nem lehet egymástól elválasztani. A múlttal való szolidaritás mindig megsemmisíti a választás szabadságát. *Ember-t* és *kutyá-t* mondunk, mert előttünk *ember-t* és *kutyá-t* mondtak. Ez azonban nem akadályozza annak, hogy a jelenségen mint egészen belül kapcsolat ne legyen e két szembenálló tényező, vagyis a szabad választáson alapuló konvenció és a választást eltörlő idő között.” *I.m.* 98.

delljeitől (például Humboldt-nál), amelyek nyelv és világ vagy nyelv és tudat szorosabb egybetartozását feltételezik” [116.]

Kulcsár-Szabó Zoltán könyvében de Man szellemét követve, őt saját szellemében időnként korrigálva mutatja be, miként íródik bele a konvencionalitás a trópusok retorikájába. Innen nézve az igazság (és a nyelv) konstitutív allegorikusságának az imént felidézett, Nietzsche szövege nyomán végrehajtott feltárása, az allegória trópusát és ismétlést összekapcsoló művelete, melyből az ötödik fejezet fejtegetése kiindul, vagy mimetikus és allegorikus jelhasználat szembeállításának – s az erre épített költészettörténeti modellnek – a megkérdőjelezése de Man *Lyric and Modernity* című tanulmányában, mindezek a lépések egymást támogatják. Ebbe a sorba illeszkedik a metafora allegorikusságán túl a khiazmus értelmezése is, amennyiben ebből annak kiüresítő (semmitő) és felcserélő (tükrös vagy szimmetrikus) teljesítménye mellett egy beleíródo performatív önkény, azaz egyfajta törés vagy hiány (allegóriára emlékeztető) mintázata („másodlagos khiazmus”) tűnik el(ő), és ehhez hasonló mozgás rajzolódik ki már az első fejezetben is (apollóni és dionüszoszi nietzschei pólusai között²⁸). Figyelemre méltó, amiként *szükségszerű és önkényes* interpenetrációihoz az intertextualitás problémaköre csatlakozik, amennyiben de Man közismert lemondása az intertextualitás jelentésképző szerepéről életműve nagyobb hányadában részint a két aspektus elkülönítése fundamentális *lehetetlenségének* belátásával indokolható. Tehát nem annyira az intertextualitás önkényes vagy véletlenszerű létmódja, sokkal inkább ez az eldönthetlenség – melyben nem lehet bennmaradni – adhat magyarázatot de Man gyakorlatára, mely ennél fogva nem egyszerűen szemben áll Riffaterre-nek az intertextualitás (mint szemiotikai funkció) szükségszerűségére épített álláspontjával, de bonyolultabb (önromboló vagy kettős) kötésben van ezzel.²⁹ E fejezet ráadásul nem csupán – mint említettük – trópus és idézet szoros rokonságára mutat rá, de például trópus és intertextus működése közötti analógiára is. Az idézhetőség vagy az idézettség lehetősége – ami, Derridával szólva, az olvasás lehetőségfeltétele – a jelentésétől elváló nyelv (nagyon is valóságos) *fikcióját* hívja elő, és – amint a Nietzsche-elemzés is megelőlegezi – az önkényességet példázó allegórián keresztül trópus és referens elkülöníthetlenségét világítja meg. Ezáltal az idézet abban is hasonlóvá válik a trópushoz, hogy kiszámíthatatlan, véletlenszerű valamint előírászerű, programozott, másképpen mondva referencializálás és ismétlés (más szempontból: invenció és mechanikus ismétlés³⁰) kibogozhatatlan kötését produkálja. Talán még fontosabb itt az infra- ill. inratextualitásként felfogott szövegiség de Man-i modellje, mely az ismétlést az ismétlhetetlen (olvashatatlan) egyik effektusának (is) láttatja, s melynek (az olvasásnak) a végtelen regresszusában „az olvashatat-

28 Vö. *Tetten érhetetlen szavak*, 19.

29 „Ez a kérdés a véletlen és a szükségszerű differenciáját célozza, és de Man itt e differencia azonosíthatatlansága mellett érvel, amivel persze saját, Riffaterre ellen irányított érvei alól is kirántja a bizonyosságot.” (152.)

30 „Az alakzatokról feltételezzük, hogy egyéni lelemények, egy rendkívüli egyéniség termékei, a grammatika előprogramozott mintázatát azonban senki sem tekintené a saját találmányának.” *Az olvasás allegóriái*, 27. A grammatika itt a textuális ismétlési kényszer, ha tetszik az idézhetőség egyik aspektusa.

lanság allegóriája ott áll elő, ahol az allegorikus jelet megelőző konvenció szöveggé válik. Ez az a pont tehát megint csak, ahol az allegorikus jel citációs és figurális karaktere érintkeznek vagy összegződnek: pontosan azért lesz, bizonyos értelemben, olvashatatlan, mert jelöltje nem (vagy csak másodlagosan, illetve konvencionálisan) referenciális, hanem egy megelőző jel, amelynek olvasása maga is szövegen kívüli referenciára szorul (Benjamin: az allegória inkább a konvenció kifejezése, mint a kifejezés konvenciója.)” (142-143.) Ebben a végeérhetetlen ismétlődésben tehát a külső referencia szövegi, azaz konvencionális létmódja *lepleződik le* és egyidőben *lepleződik el* újra meg újra.

Elmondható tehát, hogy a *Tetten érhetetlen szavak* első, hosszabb fele (első hét fejezete), miközben változatos utakon mutatja ki, hogy a konvencionáltság (a meggyőzés retorikája) miként határozza meg a trópusok retorikáját, az életmű – általa leírt vagy felállított – történetének alakulását követve és ismételve még egyértelműen de Mannal tart, amennyiben a jelentés nélküli eseménynek vagy inskripciónak tekintett performativitás, vagyis a történelem (negatív) elhatárolásához a konvencionális performativitással, ennek autorizáló műveleteivel együtt *kizárja* a tőle elválaszthatatlannak, hiszen szintén konvencionális feltételezettségűnek bizonyuló tropológiát is. Részben éppen ezt teljesíti ki és foglalja össze a történelem de Man-i értelmezésének alakulását megrajzoló magisztrális hetedik fejezet, *A történelem fogalma Paul de Mannál*. A defiguráció jelentésváltozásai is látványos példáját adhatják az inskripció negativitása felé haladó „redukciónak”, a figurátlanság, vagyis a valóságá tétele (azaz: a nyelv önnön létesítésének kitörlése) mozzanatától a megfosztás útján történő megértésen keresztül – melyhez a prosopopeia s irónia mellett megint csak az allegória juttat el, melynek fontos sajátossága, hogy „nem alapoz meg semmiféle szó szerinti jelentést”; s melynek értelmében az, amitől a defiguráció megfoszt, vagy amit „eltorzít”, „egybeesik avval, aminek illúzióját kelti, a megnevezett vagy reprezentált valóság fenomenális megértésének lehetőségével.” (125.) – egészen egy ennél is radikálisabb jelentésig, a *diszfiguráció* vagy a *defacement* képzetéig, „a tropológiai rendszer leépülésének olyan mintázatát feltárva, amely nem a figuráció szintjén jelenik meg.” (128.) Kulcsár-Szabó Zoltán könyvének első fele megerősíti a szóban forgó kizárások de Man-i műveleteit, újabb aspektusokkal és érvekkel nyomatékositva ezeket, s ebben az értelemben akár még apologetikusnak is nevezhető, mármint ha a hűséget nem állítjuk élesen szembe a kritikával.

Utóbbi természetesen e pontokon sem hiányzik Kulcsár-Szabó de Man-értelmezéseiből. Csak felsorolásszerűen említhetők meg azok az emlékezetes lépések, melyek ugyanakkor a legrikkább esetben maradnak szimpla bírálatok,³¹ de rendre *kettős kötéssel* kapcsolódnak de Man szövegeihez. Akár úgy,

31 Mindössze de Man néhány szöveghelyét nevezi, igen körültekintően és óvatosan, homályosnak vagy enigmatikusnak, például korai Nietzsche-olvasatát (43.), illetve a könyv érvmenetében ennél már fontosabb szerepet játszó Bahtyin-kommentár egyik következtetését (343.), valamint egyik Kierkegaard-utalásának félrevezető voltát említi (138.). Ezen túl de Mannak azt a gyakorlatát éri, teljesen jogosan, bírálat, amelynek jegyében időnként – például *A trópusok retorikája (Nietzsche)* vagy a *Jel és szimbólum Hegel Esztétikájában* című szövegeiben – szabályosan ignorálja legfőbb közvetítő forrását, Derrida vonatkozó szövegeit (*A fehér mitológia* ill. *Le puits et la pyramide*). (Vö. 41, 158.)

hogyan továbbolvassák azok egyes konkrét olvasatait, például ott, ahol a nyelv eredetének Rousseau-allegóriájában a félelem kulturális vagy konvencionális feltételezettségének lehetséges következményeit vezeti tovább a szerző³², akár úgy, hogy önmaguk ellentétébe fordítják ezeket az olvasatokat, mindig egy feltételeesség vagy megalapozhatatlanság és – ettől nem függetlenül – egy lezárhatatlan ide-oda mozgás jegyében. Amikor például a szerző az ontológiai differencia eltévesztését rója fel de Man Heideggerről adott kritikájának, rögtön hozzát teszi, hogy „nem arról van-e szó, hogy lehetetlenség ezt a differenciát fenntartani” (173.), vagy amikor de Man *A tragédia születése*-olvasatának egyik fontos következtetését korrigálja az első fejezetben, mindjárt jelzi, hogy inverz állítása – körültekintően ugyan, mégis – felcserélhető saját ellentétével, a negatív a pozitívval, a főleg a hiánnyal.³³ A Heidegger-fejezet egésze is olvasható úgy, mint cáfolat és visszaigazolás egyszerre, amennyiben a szerző annak jár utána *A műalkotás eredete* szoros újraolvasásával, igazolhatónak tekinthető-e de Man kései nyilatkozata, amely „Heideggert az esztétikai totalizáció oldalán helyezi el” (167.), továbbá azon gesztusa, amivel „ezt a művet még *Az olvasás allegóriáiban* is a történetiség genetikus hagyományába utalja.” (169.) Kulcsár-Szabó alapos tanulmánya végül nem ad egyértelmű választ az első kérdésre, azaz nem függeszti fel a kérdésességet. Kezdetben elhangzó megállapítása („Ez az ítélet [a de Mané – B.T.] egyszerre érhető is meg nem is.” [168.]) a szöveg vége felé több formában is megismétlődik („talán éppen ezért nehéz, ha nem egyenesen lehetetlen megválaszolni a materialitás jelen- és mibenlétére vonatkozó kérdést Heideggernél” (186.), ez az ismétlés ugyanakkor nem identikus, hiszen elválaszthatatlan a hozzá vezető olvasattól, ennek eseményétől. Némileg hasonló kettős kötés rajzolódik ki az intertextualitás de Man-i ignorálásának először affirmált, „részint jogosnak” nevezett, majd rögtön cáfolt, „mégsem találó”-nak titulált kritikájában. Egyrészt a szöveg „sajátosan nem szubjektív intencionális autoritása iránti igény”, másképpen mondva a szöveg mint esemény inherens autoritásának érvényesítése indokolhatja de Man idegenkedését „az univerzális intertextualitás feltevésétől”, másrészt „az idézet ismétlésstruktúrája éppen az ilyen autoritás felszámolását implikálja. Sőt talán éppen ez magyarázza vonakodását attól, hogy elismerje az intertextuális alakzatok jelentőségét.” (151.). Mindez visszamatat trópus és referencia viszonyának alakulására, lévén, hogy a *szöveg* de Man definíciója szerint a jelentéstől és a referenciától – s ezzel korrelációban a szubjektumtól és a szándéktól – való megfosztottság fiktív „állapota”, pontosabban ama rezisztencia, ami megalapozhatatlanná tesz minden olvasatot, amelyek másfelől elkerülhetetlenül autorizálják, hisz olvassák a szöveget. A retorikai olvasás innen nézve éppúgy konvencionális autorizálás, ahogy a referencializálás egyéb műveletei, miközben a szöveg (és olvasatai) *szöveg* voltára csak az előbbi képes – ha önfelszámoló módon is – emlékeztetni, éppen azzal, hogy

32 *Tetten érhetetlen szavak*, 113.

33 „Ellentétben de Man megállapításával, végeredményben éppen *nem* a dionüszoszi megjelenése, hanem annak hiánya (a nyelv?) vezeti be a referenciális igazság és hamisság kategóriáit az apollóni birodalmába, bár valójában, ha nem is minden további megfontolás nélkül, ez az ellenvetés ugyanazt mondja, amennyiben Dionüszosz mindig is és mindörökké a hiányával van jelen.” (39.)

tudatosítja, hogyan programozza a szöveg saját félreolvasását. A szöveget éppen az fosztja meg tehát autoritásától, ami abszolút autoritását biztosítja, s ezen apória szükségszerűen termelődik újra Kulcsár-Szabó könyvének de Man-olvasataiban is. Többek között ott, ahol ennek khiazmatikus mintája magának a khiazmusnak a tárgyalását szervezi, bár ez a khiazmus nem annyira szimmetria, mint inkább ide-oda mozgás.

Mielőtt azonban a szerző retorikájának bizonyos jellemzőire, komponenseire ráirányítanánk a figyelmet, érdemes a *Tetten érhetetlen szavak* fordulatának eddig követett előkészítésénél maradni, amely fordulat ugyancsak leírható egy khiazmusszerű aspektusváltásként. A konvencionális említett előhívásai, trópus és referencia egy pólusra helyezései ugyanis egyfelől – amint látuk – megerősítik a szöveg, inskripció, performativitás, előfordulás (occurrence) – mint történelem – az előbbi pólust kizáró értelmezéseit, másfelől a trópus és referencia közötti határ megvonhatatlansága a retorikai olvasás *elég-telenségének*, vagy legalábbis korlátainak a belátását készíti elő, melynek következményeit a könyv utolsó két fejezete vonja le. Eközben az utóbbi történelemsort is a történelem minél pontosabb vagy alaposabb megértése mozgatja, lévén, hogy a fordulat a performativitás (azaz a „mit csinál a nyelv” s a történelem) kettős aspektusában bekövetkező áthelyeződésként is értelmezhető.³⁴ Mi több, a kettős kötés miatt ez az ún. fordulat sem lehet tiszta ellentétben de Man gyakorlatával, hiszen Kulcsár-Szabó bizonyította, hogy de Man következetesen, – a szerző kedvelt fordulatával – egy nagyon mély következetességgel zárta ki a konvencionális autorizáció műveleteit a retorikai olvasásból. „Ezen a gondolati szinten nehéz különbséget tenni egy állítás és annak ellentéte között.” – idézi Derrida de Man korai könyvéből, a *Blindness and Insight*-ből.³⁵ A de Man-i exklúzió melletti nyomós érvek perspektívája a könyv második felében sem szorul vissza, inkább finom áthelyezéséről beszélhetünk, még akkor is, ha másfelől de Man önmagához képesti következtelenségeként is megmutatkozik ugyanez. A fordulatot, amely – mint említettük – a politikai kontextust előtérbe állító nyolcadik fejezetben, ennek felütésében következik be, hosszabb idézettel szemléltetjük, mely egyúttal a szerző érvelésmódjából is ízelítőt adhat.

34 A performativitás egyfelől az inskripciónak az a teljesítménye, amely saját eredetét – s vele bármifajta cselekvőt vagy cselekvést – mindig fel is számolja, kitorli, miközben nyomát hagyja ennek az eredetnek, s e kettős kötés következtében egyszerre lehetetleníti el és kényszeríti ki ezen eredet (mint tudat vagy cselekvő) tételezését. Másfelől a performativitás egyszerre a történelem és az ellene való védekezés (mely maga is történelmet produkál), amennyiben a textualitás vagy az inskripció oldalán különbségek olyan termelőjének bizonyul, amely „a tropológia megvilágításában éppen az olyan bizonytalanságokban vagy eldönthetlenségekben jelenik meg, amelyeket az olvasás (az olvashatlanság) allegóriái beszélnek el és amelyekre a megértés másfelől olyan performatív komponenseket sem nélkülöző reakciókkal válaszol, melyeknek változatai a naiv bizalom alávetettségétől a paranoiáig terjednek.” (127.) A történelem ennél fogva egyszerre áll ellent a megértésnek, s így mindenfajta ideológiának, másfelől pedig éppen az ideológiák termelődését nevezük történelemnek, miközben a két jelentés közötti különbség nem történeti, abban az értelemben, hogy nem időbeli.

35 Jacques DERRIDA, *Mémoires Paul de Man számára*, Jószöveg, Budapest, 1998, 98.

A trópusok szerkezetében inherens szemantikai, pontosabb fogalmazással referenciális eldönthetetlenység ugyanis, mint azt de Man a szövegek referenciális státusa feletti döntéshozatal különféle allegóriáiban bemutatja, szükség-szerűen olyan impozíciókat igényel, amelyek annyiban, amennyiben az autorizáció külső, hatalmi eszközei, politikaiak. A szövegek referenciális, illetve fiktív módusai közötti döntés kényszere (például az önéletrajz esetében) éppen ezért nem teszi lehetővé az olyan struktúrák meghaladását, amelyek, ha olykor – miként a Lejeune-féle „önéletrajzi szerződés” esetében – leplezetten is, elkerülhetetlenül az olvasás műveletébe integrálják a konvencionális eredetű autorizáció mozzanatát: ez de Man számára a figura struktúrájának azt a szükségszerű komponensét teszi láthatóvá, hogy az magában hordozza a „referencia illúzióját”. Ennek természetesen fundamentális következményei vannak a trópusok működése szempontjából: *ha ugyanis a trópus szerkezete számára a referenciális illúzió konstitutív, referencialitása ugyanakkor konvencionális eredetű*, akkor mindig képes lesz olyan referenciális konstellációkat generálni, amelyek maguk már nem férhetők hozzá egy kritikai vagy kognitív megközelítés számára, vagyis de Man frappáns megfogalmazásában „az igazság az, hogy a trópusok olyan ideológiák létrehozói, amelyek nem igazak többé”. Az, ami itt ideológiának nevezetik (s amit de Man másutt „a nyelvi és természetes valóság, referencia és és fenomenalizmus egybemosódásaként [confusion]” határoz meg), ebben az értelemben nem mást implicál, mint a nyelvi aktus és konvencionálisan ráhelyezett referensének azonosságát, más-ként fogalmazva: *a trópus egybeesését avval a referenciális illúzióval, amelyet létesít*. Minthogy „nem a priori bizonyos, hogy a nyelv a jelenségvilág (*phenomenal word*) szabályainak vagy azokhoz hasonlóknak megfelelően működik”, az ily módon fikcionális diskurzusok, noha nem tagadják a valóság létét, sőt annak részét képezik, csakis a referenciális (noha nem feltétlenül mimetikus) erőszak révén operativizálódhatnak a valóságos események vagy tettek (politikai) világában, *ez azonban, éppen a trópus fentebb jelzett paradox struktúrájának betudhatóan, mindig megtörténik*: éppen ezért fogalmazhatja meg de Man, hogy „hatásuk a világra túlságosan is kellemetlen lehet”. Ez a hatás az, ami maga már politikai karakterű, sőt ez a nem-dialektikus és nem-intelligibilis folyamat nem feltétlenül áll messze attól a mozgástól, amit de Man „történetnek” nevez. (250-251.) (Kiem.: B.T.)

De Man nevezetes kritikája, amelyet az önéletrajz irodalomtól történő éles (konvencionális) elhatárolásának Lejeune-i műveleteiről adott, trópus és referencia, textuális és azon kívüli határának megvonhatatlanságára hivatkozik, épp ama különbségtételnek a lehetetlenségére, amelyre másfelől a retorikailag tudatos olvasás de Man-i koncepciója is épül. Látni való, hogy de Man egy aporetikus (kettős) kötés egyik aspektusát vonja itt be a polémiába, amelyhez így annak ellentétét – egy ide-oda mozgás jegyében – időlegesen, stratégiai okokból el kell nyomnia. Kritikája inkább „taktikai szükségszerűség, mint szubsztanciális kijelentés”³⁶. A retorikai olvasás határai olyan szövegek esetén válnak nyilvánvalóvá, amelyek erősebb kötésben vannak a cselekvés világával, mint a magukat a megismerésre „korlátozó” filozófiai vagy akár a fiktivitásukban,

illetve tettetett voltukban – tehát az igazságról való előzetes lemondásukkal – intézményesülő irodalmi szövegek. Még akkor is így van ez, ha a referenciális erőszak *mindig megtörténik*, hiszen trópus és referencia különbsége, akárcsak a fikció és az önéletrajz, sőt az irodalom és a nem irodalom közötti ellentét, stabilizálhatatlan. A retorikai olvasás, akármennyire reflektálja is saját – éppen, és ez is döntő, a konvencionális vagy pragmatikus dimenziótól elválasztott – performativitását, a szöveg cselekvési értékét, vagyis ideológiai rétegét külsődlegesen tekintve elválasztja egyrészt annak tropológiájától (ami, mint láttuk, megalapozhatatlan), másfelől – immár tropológiát és ideológiát (referenciát) egy oldalra helyezve – a szöveg textualitásától, amely felől tekintve tehát a tropológia is konvencionális autorizáció. „A leginkább zavarba ejtő ebben a folyamatban az, hogy a referens és trópus közötti különbség helyreállítására alapuló de Man-i ideológiakritika – ebben az összefüggésben legalábbis – implicit módon minden szövegben, amennyiben az valóban a textualitás állapotában jelenik meg, eleve érvényteleníti azt az ideologikus réteget, amelyet a szöveg *hordoz* vagy amellyel egyáltalán *érintkeznek*.” (267.) (Kiem.: B.T.) Nem arról van szó, hogy irodalmi szövegek esetén ez az érvénytelenítés *önmagában* ne *lehetne* nagyon is korlátozó művelet (noha komolyan vehető irodalmi olvasás aligha lehet meg nélküle), inkább úgy áll a helyzet, hogy strukturális-intézményes okokból – amennyiben egy szöveg irodalmisága maga is egybeesni látszik ezzel az elválasztással³⁷ – észrevétlen marad, s ezért is mondható, hogy a politikai, történeti, jogi és egyéb nem-irodalmi szövegek retorikai olvasása bizonyos értelemben irodalmivá *szelídíti* azokat. Másfelől mindez mégsem mondható, mivel a határ említett megvónása rögtön saját felszámolódását is magával vonja, lévén az irodalom az olvasásnak történő ellenállás – mindig csak olvasásban megnyilvánuló, s ezért – önmomból és fiktív intézménye.

Látszólag a „minden olvasható irodalomként” és a „minden szöveg dekonstruálja önmagát” kijelentések – miként az irodalmi olvasás és a dekonstruktív olvasás – szinonimnak tekinthetők, valójában viszont nem egyértelműen van így. Az előbbi ugyanis az irodalom konvencionális létmódját feltételezi, amelyről, vagyis arról, hogy irodalomként olvasunk-e egy szöveget – persze korántsem szubjektíven – maga az olvasás dönt, utóbbi viszont a textualitás mozzanatát nevezi irodalomnak, amely inherensen bele van íródva minden egyes szövegbe, és amely heterogén bármely olvasó döntésével s az olvasás konvencionális dimenziójával.³⁸ Miközben az utóbbi, negatív mozzanat – mint

37 Vö. erről de Man több kijelentésével: „én habozás nélkül magával az irodalommal azonosítanám a nyelv retorikai, figurális potenciálját” „Ezért joggal jelenthetjük ki, hogy Nietzsche metafizika-kritikájához (...) a trópus retorikai modelljében rejlik a kulcs, vagy ha úgy tetszik, az irodalomban, mint a legnyíltabban retorikai alapokon nyugvó nyelvben.” „S mivel ha meg akarjuk őrizni az „irodalom” szót, habozás nélkül össze kell olvasztanunk a retorikával.” *Az olvasás allegóriái*, 24, 131, 156.

38 „Ez az olvasat nem a „mi” olvasatunk, hiszen csakis a szöveg szolgáltatja nyelvi elemeket használja; a szerző és az olvasó megkülönböztetése egyike azoknak a hamis különbségtételeknek, melyekre az olvasat rámutat. A dekonstrukció nem olyasmi, amit mi adunk hozzá a szöveghez, hanem eleve az alkotja magát a szöveget.” *Az olvasás allegóriái*, 29. „a dekonstrukció nem olyasmi, amiről kedvünk szerint eldönthetjük, hogy tesszük vagy nem tesszük. A dekonstrukció minden nyelvhasználatnak velejárója, ez a használat pedig kényszeres vagy, ahogy Nietzsche fogalmaz, parancsoló erejű (imperative).” *I.m.* 149.

szükségszerű az esetleget vagy mint esetleges előfordulás az olvasását mint szükségszerű tévedést – kizárja az előbbi, addig elválaszthatatlan is tőle, lévén másképp nem hozzáférhető. Az első kijelentés Derrida egyik irodalomról adott interjújából való, a második Paul de Man ismétlődő frázisa, s relációjuk a két dekonstruktor olvasáshoz, ennek konvencionális feltételezettségéhez, a recepcióhoz vagy a mindenkori másikkal való viszonyát is érzékeltetheti valamelyest. Korántsem szimpla ellentétről, inkább hangsúlyok különbségéről lehet itt beszélni, amit mi sem bizonyíthat jobban, mint az, hogy de Man is tett a Derridaéra rimelő kijelentéseket, az árnyalatok eltéréséből viszont azután – ahogy azt Kulcsár-Szabó könyve is megmutatja – számos fontos különbség adódhat elő. Érdekes lehet, hogy innen nézve az, amit de Man történelemnek, eseménynek, textualitásnak vagy inskripciónak nevez, feltűnően közel esik ahhoz, ami az irodalmiság vagy az irodalom nevet kapja az ő szisztémájában. Amiben nem csupán irodalom és más inskripciók közötti határ elmosódásai érdekesek, de az is, hogy míg a történelmet az *erőszak*, egy vak, a kognícióval diszkontinuis létesítő erő definiálja, addig az irodalom bizonyos értelemben mintha ennek ellentéte, az erőszakmentesség, ha tetszik, a *gyöngeség* – valamint a szabadság – performatívuma lenne, amennyiben létmódját az autoritásról, s benne az igazságról történő (persze nem ellentmondásmentes) lemondás határozza meg. A történelem egyfajta abszolút autoritás, megkérdőjelezhetetlen erő, az irodalom vagy az irodalmiság viszont – szó szerinti értelemben is, mikor elválasztja a szöveget a szerzőtől – dezautorizál és kérdéssé tesz, beleértve saját maga (úgy is mint intézményesen szabályozott, és ilyenként erőszakos konvenció) kérdéssé tételét is. De Man például a *Vallomások* nevezetes olvasatában – Rousseau nyomán – *fikciónak* nevezi a véletlenszerű inskripcióként értett tett eseményét, mely egyszerre lehet, s ez már a morál konvencionális vetülete, a legártatlanabb és a legkegyetlenebb.³⁹

53

Kulcsár-Szabó látványos retorikai olvasással mutatja ki vagy tárja fel de Man korai újságírói működésének egyik nyíltan antiszemita cikkében (*Les Juifs dans la Littérature actuelle*) a „zsidó” kifejezés vég nélküli áthelyeződéseit és cseréit, amelyek a külső referenciától elkerített zárt tropológiai szisztéma szerint – melyben implicit és életrajzi értelemben vett szerző is elkülönülnek egymástól – akár filozemitzmusként is értelmezhetők. A szerző tehát világos példát kínál a trópus módszertani elválaszthatóságára a referenciától, s az így előálló olvasatok elégtelensége révén irányítja rá a figyelmet, hogy „de Man szövegének tropológiai működése aligha képes (...) számot adni arról, hogy miért merül föl egyáltalán az, amit a szöveg „problème juif”-nek nevez. Legyen az oka ennek bármi (a történeti körülmények, a szerkesztői utasítás, vagy – a kései de Man teoretikus diskurzusát felidézve – a történelem materiális inskripciója stb.), ez a kifejezés valami olyasmit kell, hogy jelöljön, aminek létét a szövegben előadott áthelyezések nem magyarázzák meg, de ami nyilvánvalóan ezek működésének feltétele. Függetlenül attól, hogy miként azonosítható, annyi elmondható erről az eseményről, hogy *erőszakos*.” (274.) (Kiem.: B.T.) Az „erőszakos” jelző – hasonlóan a címbeli „teten érhetetlen” szerkezethez – egyidőben hordoz nem-morális és morális jelentést, utal egyrészt a történelem materiális inskripciójára, amely esetleges, mégis elkerülhetetlen, s heterogén bármiféle intencióval, s idézi fel az erőszak morális

39 Vö. *Mentegetőzések (Vallomások) = Az olvasás allegóriái*, 341.

(le)értékelését, logosz és morál szövetségének erőszakot illető kritikáját, amely szándékok, szubjektumok és történelmi tettek összefüggésébe illeszti a nyelvi eseményt.

Megfigyelhető, ahogy khiazmus és aszimmetria egymásba íródása nem csupán az értekezés tematikus rétegét határozza meg, de a retorikáját is, ezzel is nyilvánvalóvá téve trópusok retorikája és meggyőzés retorikája elválaszthatatlanságát. A történelem többek között úgy is definiálhatóvá válik, mint ismétlés és irreverzibilitás ellentmondásos korrelációja, vagyis valami olyasmi, amelyben vagy amely által csere és aszimmetria kibogozhatatlan kötése⁴⁰ produkálnak megismételhetetlen ismétlődéseket, egy ide-oda mozgás téridőbeli eseményeit. Fontos pontokon, ahol de Man a khiazmus révén destabilizálja pólusok szembenállását, Kulcsár-Szabó kommentárja rendre az aszimmetriát hívja elő, olyan helyeken viszont, ahol de Man különbséget stabilizál, a monográfus a khiazmus révén oldja fel, billenti ki a különbség alapjait. Amiről tehát azt láttuk, hogy de Man szövegeiben vagy szövegei között működő, e szövegeket szervező ide-oda mozgás, az egyúttal az értekezés és annak tárgya, de Man és az őt olvasó Kulcsár-Szabó szövegei közötti cikcakk is. S mindez alapvetően tárgyiasíthatatlan, fenomenalizálhatatlan történés, mely az olvasást konstituálja, az olvasást, amelyben a megértés tükrössége, a szöveg és olvasása közötti csere és – ezzel egyidőben – az olvasó mindenkori különbsége, szövegtől való elválasztottsága elválaszthatatlanul jönnek játékba. Az olvasás innen nézve is történelem, a szónak a sokáig összetart(hat)ó heideggeri („autentikus történelem”) és de Man-i (sőt derridai) értelmében, vagyis – noha Kulcsár-Szabó e derridai terminust a könyvben nem használja – mint *eljövő múlt*, annak a múltnak a kalkulálhatatlan, mégis szükség-szerű eljövetele, amely még sohasem történt meg.⁴¹ Ezért is lehetséges az aporia (azaz a lehetetlen), ami Kulcsár-Szabó elemzéseiről szólva éppúgy érvényesnek mondható, mint de Man olvasataira nézvést, vagyis hogy a szöveghez való legnagyobb hűség pillanataiban a legproduktívabbak, másképpen mondva ekkor a leginkább hűtlenek a szöveghez. Az anakronizmus (ön)vádja,⁴² amellyel a szerző – mint láttuk – saját témáját illeti, nem is vehető teljesen komolyan, amennyiben – azon túl, hogy már a mű léte is cáfolhatja e vádat – a régivel, az ismerttel, a múltbelivel az új nincs tisztán ellentétben, s ez éppúgy igaz a hermeneutika és a dekonstrukció, mint dekonstrukció és a magukat az utóbbi leváltóiként inszcenírozó diskurzusok viszonyára. A „nehéz textuális munka”, amely a régi újszerűségét, máig ható érvényét, beszéd(esség)ét hívja elő, nem jelenti ugyanakkor a mű mindenáron végrehajtott jelenhez hasonítását. Korántsem egyszerű aktualizációról van szó, amennyiben például – mint említettük – a monográfiában de

40 Mely kötéseknél természetesen a khiazmus csak egyik *példája* a sok közül, amint azt a khiazmust tárgyazó harmadik és általában a figurációt (és defigurációt) elemző negyedik fejezet számos párhuzama is megerősítheti. Utóbbi többek között a metaforára összpontosít, „amely – de Mannál mindig – lényegében a „trópus” metafiguratív trópusa”(106.), melynek tehát a khiazmus az egyik példája.

41 „a saját nem a kezdetben, a „forrásnál”, hanem a visszatérés, a megismétlés történeti mozgásában lesz otthonos, ugyanakkor ez az ismétlődő mozgás abból a forrásból ered (hiszen belőle merít), amelyet – mint önnön eredetét – maga alapít meg vagy léptet működésbe.” (196-197.) „Ez a történetiség tehát, bár egyben „lökés” és „ugrás” is, strukturálisan az ismétlésre alapul.” (197.)

42 Lásd a 11. lábjegyzetet!

Man diskurzusának bizonyos korlátai is kiütköznek, ami viszont mégiscsak komolyan vehetőnek, őszintének láttatja az anakronizmus (ön)vádját.

Noha a szerző kommentárjainak említett dinamikájából is következően több fejezet mutat ki fordulatokat, vagy legalábbis módosulásokat de Man diskurzusában, a könyv hetedik, a történelem de Man-i értelmezéseit áttekintő fejezete az, amelyik a történelem felfogásainak történetét adva nyilvánvalóvá teszi, hogy a történetiség nem választható el értelmezésének történetiségétől. De Man szemléletmódjának Kulcsár-Szabó által kiolvasott fordulatai közül egyik sem totális fordulat, inkább „aspektusváltásnak vagy hangsúlyeltolódásnak nevezhető változás” (125.), amely egy irreverzibilis ide-oda mozgás révén igazolhatja vissza „a történelem jelszerű, inskripcionális repetitivitásként” (225.) értelmezését. A defiguráció jelentésében beálló, imént már szóba hozott változások mellett megemlíthető itt az a váltás, amelyben a nyelvnek a jelölő referencialitásán alapuló elképzelését a referenciális eldönthetetlenség koncepciója váltja fel,⁴³ továbbá a peformativitás, vagyis a nyelv cselekvő dimenziója felé tett fordulat,⁴⁴ vagy például a khiazmus, sőt a metafora (a trópus) funkciójának megváltozása *Az olvasás allegóriái* valamint az *Esztétikai ideológia* között, amelynek során azok dinamikusból statikus, totalizáló szerepkörre váltanak.⁴⁵ A „történelem” fogalma Paul de Mannál című fejezet de Man pályakezdésétől követi végig a történetiség értelmezését, s az ebben megfigyelt változások (lét)módját konklúziójában visszacsatolja a nyelv történeti mozgásának de Man-i koncepciójához, a változásokat egy ismétlődés korrelátumának mutatva, mely ismétlődés maga sem független a változástól, amennyiben a nyelvi modell felismerésének, a „retorikai fordulatnak” – *A temporalitás retorikájában* bekövetkező, ugyancsak részleges – eseményét előfeltételezi.⁴⁶ Az ilyesfajta visszacsatolás lehetősége, ez a korábbiak fényében

43 Vö. *Tetten érhetetlen szavak*, 124-125.

44 *I.m.*, 222.

45 Vö. *Tetten érhetetlen szavak*, 84.

46 Hosszabban idézzük: „Szinte észrevétlenül tehát jelentős átalakuláson megy át a szeparáció vagy az (ontológiai) differencia de Man-féle elképzelése: tudat és külvilág, majd aktus és interpretáció viszonya itt [*A temporalitás retorikájában*] immár nyelvi fenoménként, jel és jelentés szétválasztottságaként lép elő. Az, amit de Man „retorikai fordulatának” szokás nevezni, lényegében ebben a fordulatban valósul meg, távol attól, hogy a gyökeres szakítás vagy az új kezdetek logikáját valósítsa meg (noha ez nem jelenti azt sem, hogy ne következett volna be). A folyamat jóval inkább a de Man által kitaratóan kerülgetett, reflektált értelemben nevezhető történetinek, annál is inkább, mert maga éppen olyan formát ölt, amelyet de Man a nyelv történeti mozgásában feltételez: az ontológiai szeparáció, illetve a tudat ontológiai elsőbbségének felismerése, amivel de Man (legalábbis másodjára) indul, olyan nyelvi problémának bizonyul, amellyel lényegében (noha helyenként csak implicit formában) a korai írások is szembesültek, ám annak felismerése, hogy ez a probléma, a történetiség problémája nyelvi, még pontosabban retorikai természetű, mégis lehetetlenné teszi, hogy identikusként ismétlődjön meg a korábban feltárt séma. A fordulat „eseménye” éppen ez: egy elfedett (és a tudat temporalitására vonatkozó fenomenológiai fejtegetések között megbúvó) nyelvi mintázat immár mint ilyen lép elő, illetve ismétli meg magát, s az egész problematika – a kierkegaard-i értelemben – ebben az ismétlésben jut léthez, ugyanakkor – immár nem a kierkegaard-i értelemben – ez az ismétlés már éppen az ismételt örök jelenlétét vonja kétségbe.” (227-228.)

aligha meglepő, Kulcsár-Szabó szövegében is fennáll, éppen retorika és történelem korrelációja miatt is, ugyanakkor a szerző retorikájáról szólva most nem, vagy nem közvetlenül a történelem értelmezése, inkább szemantika és retorika, vagy logika és retorika szoros összetartozása – ami nem független a két mozzanat heterogenitásától sem – válhat beszédessé. Például ahogyan a kommentároknak az olvasott szöveg állításainak, következtetéseinek logikai „ellenőrzése”, azaz a kauzalitás a khiazmussal összekapcsolódik: az értekező visszatérő fordulatai és műveletei közé tartozik az enthümémák ellentettjének igazságára rákérdezni. Az, amit Arisztotelész a bizonyító enthümémák bizonyíthatósága feletti döntés feltételeként tárgyal a *Retorikában*,⁴⁷ s amitől csupán egyetlen (negatív) lépés a khiazmusnak az aporetikus kiüresítő teljesítménye, amely, ellentmondó predikátumokat rendelvén ugyanazon létezőhöz, áthágja a harmadik kizárásának arisztotelészi elvét, amivel saját – immár nem arisztotelészi, hanem de Man-i értelemben vett – retorikusságára tereli a figyelmet.⁴⁸ A konzekvencia kimutatása és a következtetlenségé egyrészt ellentétesek egymással, másrészt, mivel az inkonzekvencia Kulcsár-Szabó pontos de Man-olvasataiban is tendenciózusan az aporia „mélyebb következtettségébe” fordul,⁴⁹ felcserélhetőkké válnak, amely khiazmus egyszerre számolja fel és érvényesíti a logikát, másképpen mondva, eldönthetlenné teszi igazság és retorika relációját. Nem véletlen, hogy a khiazmus vagy akár a kettős kötés egyszerre olvasható a mélyebb igazság és a nyelvi kiüresítés eseményeként, amely ellentétes pólusok, lévén eldönthetetlenek s egyidejűek, csakis stratégiai okokból különíthetők el élesen és stabilizálhatók, még ha utóbbi (referencializáló) műveletek elkerülhetetlenek is. Lényeges ugyanakkor, hogy a khiazmusnak aszimmetrikus (is) a struktúrája, amennyiben a tükrös cserék, végtelen áthelyeződések negatív „alapja” a referenciális bizonyosság hiánya, melyet a nyelv csakis eltéveszteni tud. Különösen érdekes innen nézve, ahogyan a *Tetten érhetetlen szavak* utolsó fejezete a de Man-i értelemben vett *textust*, mely ennek a hiánynak az egyik neve, egyfajta khiazmusba rendezi a kérdés de Man által – lehetőségében – éppen hogy tagadott terminusával, konkrétan az eredendő kérdés heideggeri koncepciójával.

47 Vö. ARISZTOTELÉSZ, *Rétorika*, Ford. ADAMIK Tamás, Gondolat, Budapest, 1982, 1397a – 1400b, 149-162.

48 Vö. ehhez például: Friedrich NIETZSCHE, *A hatalom akarása*, Ford. ROMHÁNYI Török Gábor, Chartaphilus, Budapest, 2002, 227-228. (516. fr.)

49 Egyetlen példa a sok közül: „Ez persze azt is jelenti (s ez, noha éppen ezen a ponton nem látszik egészen következetesnek, Nietzsche legmélyebb meglátásai közé sorolható), hogy...” (31.) Néhány jellegzetes fordulat a megfordítások kipróbálása kapcsán: „Eleve gyanút kelthet, hogy a folyamatnak a fordított mintázata is megtalálható Nietzsche ekkortájt keletkezett (...) töredékeiben...” (34.) „nem lehet-e, hogy a dolog éppen fordítva áll?” (100.), „sőt, az is meglehet, hogy ez még fordítva is igaz”(140.), „ugyanennek a képletnek a fordítottja áll elő” (143.), „a dolog fordítva már nem egészen áll” (190.), „az iménti képlet fordítottja lép tehát elő” (289.), s végül a könyv utolsó előtti mondata, amely az irreverzibilitáshoz „érkezik”: „Ez az előzetes tudás nem kérdezhető ki, meg, rá vagy »elő«, hiszen kérdésességéről nem adhat számot semmilyen valóságos kérdés, ez ugyanis éppen ennek az előzetes kérdésességnek köszönheti létét, *ami fordítva nem lehet igaz.*” (354.) (Kiem.: B.T.)

Mielőtt azonban hermeneutika és dekonstrukció könyvbéli relációját érintenénk, maradjunk még a szerző retorikájánál. Az elmondottak fényében ugyanis talán jobban érthető Kulcsár-Szabó értekezésmódjának az a sajátossága, amit korábban a trópusok retorikájára történő összpontosításnak neveztünk, s amely értelemszerűen háttérben tartja (tehát korántsem semlegesíti) a meggyőzés retorikájának aspektusát. Mindez többek között a dekonstrukció jellemző félreérési felől is jelentésszerű lehet, amennyiben az értekező nem úgy alakítja az olvasott szövegeknek és saját szövegének a kérdésessé tételét, hogy mintegy lemondana a kauzalitásról vagy a logikáról s vele együtt a diskurzus igazságigényéről vagy referenciális mozgásáról. A *Tetten érhetetlen szavak* szerzője, jó dekonstruktorként, de egyáltalán pontos olvasóként, a logika önfelszámoló teljesítményét aknázza ki, s komolyan veszi Paul de Man figyelmeztetését, mely szerint „az olvasás lehetetlenségét nem szabad túl könnyedén venni”.⁵⁰ Hermeneutikai nézőpontból talán úgy lehetne fogalmazni: soha nem mond le előre s könnyedén a dolog igazságáról. Félreértés ne essék, a trópusok retorikájának preferenciája *nem* az értekezés tematikus meghatározójaként jellemző, hiszen – mint mondtuk – a könyv fókusza több értelemben is a trópusok retorikájától a meggyőzés retorikája, a konstatívól a performatív felé tart, ráadásul a meggyőzés retorikája nélkül, mely a létesítés, a nyelvi cselekvés dimenziója, aligha lenne értelme nyelv és történelem kérdésének. Sokkal inkább az *érvelés dinamikájára* vonatkozik ez a preferencia, ami ugyanakkor az értekező szöveg kevésbé látványos vagy harsány, pátosztól és kimódoltságtól mentes modalitásában, sőt személytelenségében is lecsapódik.⁵¹ Ezért is olyan nagyon különböző szövegek ezek a dekonstrukció számos hazai „képviselőjének” értekező módjától, akik – például a szegedi DeKon több elemzője – előre lemondani látszanak nemcsak a diskurzusok uralhatóságáról, de az igazságigényéről is, egy, az irodalomról szóló (következetes vagy szigorú, azaz tudományos) diskurzus felszabadításaként értelmezett eklekticizmus jegyében s kedvéért, a dolog helyett magát a beszélő személyét vagy a beszéd aktusát s módját helyezvén előtérbe. Ha nem is e személyességben, de hasonlóan ahhoz a kontextualista pragmatizmushoz, amely elsősorban ugyancsak meggyőzésként tekint a retorikára, amihez a fiktív és igaz, szó szerinti és metaforikus közötti eldönthetlenséget a fiktív és a metaforikus pólusain kénytelen felszámolni. Látványos példái ennek azok az utóbbi időben elszaporodó kritikák, amelyek valamely irodalomtörténeti konstrukció értelmét s pertinenciáját azzal gondolják megkérdőjelezni, hogy annak retorikus, narratív sémákból építkező, fiktív természetére irányítják a figyelmet.⁵² Előre kirekesztvén így az érvelésből az irodalomtörténet állításainak minden

50 *Az olvasás allegóriái*, 285.

51 A stílusra, a modalitásra, az érvelésmódra történő ritka utalásokon túl a meggyőzés retorikája nem csak mint téma, de úgy is mint de Man retorikája, a három utolsó fejezetben kerül a szerző elemző horizontjába, főképp bizonyos művek lehetséges életrajzi összefüggései felől, életrajzi én és a teoretikus munkákban beszélő én dimanikus relációjának aktiválásaként (elsősorban a háborús írások és a vallomás, pontosabban ennek hiánya és de Man által hangoztatott ismeretelméleti lehetetlensége közötti viszonyként).

52 Lásd az *irodalomtörténet* és a *mesemondás* közötti primitív analógiákat, melyek révén egyes pragmatisták írásaikban a felfedezés heurékájával gondolják megkérdő-

kognitív, referenciális vonatkozását, azaz magának a dolognak a – kényszerűen csakis retorikailag megképződhető – igazságát. Nem nehéz belátni, hogy a fikció és retorika eme egymáshoz rögzítésével kialakított pozíció mögött, amely oly könnyen kérdésessé tud tenni bármely diskurzust, valójában nincs igazi kérdés, hisz azt már e pozíció elfoglalásához fel kellett számolni. Kulcsár-Szabó kommentárjai több ponton is világossá teszik, hogy például de Man ama megállapításának olvasata, amely szerint „Az időbeli kifejezések (*articulations*), mint a narratívumok vagy történetek, korrelátumai a retorikának, s nem pedig fordítva”, aligha merülhet ki annyiban, hogy a narratívák tehát metaforikusak vagy fiktívek, hiszen a genetikus minta kényszeres ismétlődése tulajdonképpen és metaforikus eldönthetetlenségének (és eldönthetetlen eredetének), azaz a retorikának az elkerülhetetlen effektusa. Retorikán tehát itt, s ezt aligha lehet elégszer hangsúlyozni, nem szimpla metaforikusságot, hanem trópus és referencia, igaz és fiktív, nyelvi és nyelven kívüli eldönthetetlenségét kell érteni. Ezért is mondhatja Kulcsár-Szabó, hogy „A „történelem retorikája”, ahogyan de Man elképzeli, nagyon messze van Hayden White-től.” (230.), s már innen nézve is indokoltnak s előkészítettnek látszik retorika és kérdésesség, textualitás és kérdésesség későbbi egymásra vonatkoztatása.

A *Tetten érhetetlen szavak* előszava, mint említettük, beszámol a munka megírásához vezető egyik legfőbb kérdés „eredetéről”, arról, hogy a megértés, az olvasás receptív oldalának a de Man-műben feltűnő hiánya, *következetes* bírálata készítette az oeuvre elmélyült faggatására a szerzőt.⁵³ Aligha teljesen függetlenül attól, hogy Kulcsár-Szabó munkáit kezdettől fogva meghatározza a hermeneutikai orientáció, amely már viszonylag korán összekapcsolódott a dekonstrukció felőli hatással is. A hermeneutikainak nevezhető diskurzusok nagyon szövevényesen, bonyolult kötések révén hálózják be a könyvet, melyekből csak néhány fontosabbra van itt mód kitérni. A történetiség heideggeri értelmezése és a de Man-féle történelem-felfogás közötti szoros relációról

jelezni a modern irodalomtörténet recepcióesztétikai konstrukcióját, amivel jó esetben a *Szecska* becenevű irodalomtörténet (*A magyar irodalom történetei*) dátumok véletlenére épített koncepcióját tudják szembeállítani, amely koncepció inkább csak a szerkesztettség és az eklektika ideológiai védjegye, semmint az irodalmi mű mint esemény átgondolt értelmezésének terméke. A meggyőzés retorikájának ilyen elválasztása a trópusok retorikájától többek között az olyan összehasonlító műveletekben is jól mutathatja improduktív karakterét, amelyek, felfüggesztvén az abban elhangzott érvek igazságérvényét, s könnyedén elvonatkoztatván a referencia és pertinencia mozzanatától, formálisan, a vita retorikai fordulatai és stiláris jellemzői mentén veti össze a kritika-vitát az ortológus-neológus vitával, csodálkozván vagy éppen önelégülten konstatálván az ismétlést, vagyis hogy mit se változott a világ, legalábbis a viták terén, két évszázad alatt. Ez a módszer aligha árul el bármit is egy irodalmi vagy diszkurzív eseménynek, ha tetszik, a nyelv cselekvő erejének, a történelemnek a működéséről.

53 „Végezetül megemlítenéd, hogy az egész munkát alapvetően olyan probléma vagy elégedetlenség tette szükségessé, amely de Man retorikaelméletének egyik momentumát érinti: a fogadó vagy megértő oldal (vagy, ha úgy tetszik, a „másik”), s így egyáltalán – pontatlan vagy némiképp félrevezető kifejezéssel élve – a kommunikatív mozzanat (de Mannál nem inkonzekvens) hiányát az elméletből.” (8.)

már esett szó, ennek alakulását a hatodik és a hetedik fejezet egyaránt tárgyalja, a hermeneutikai kör sajátos átértelmezéseként olvasva de Man ide vonatkozó belátásait, legalábbis az életmű legkésőbbi szakaszáig, mikor is az időbeliséget szembeállítja a történetiséggel. Fontos a Gadamer és de Man közötti párhuzam, amelyet futólag akkor hoz szóba a szerző, mikor mimetizmust és formalizmust egyazon oldalra állítja a jel külső észlelhetőségének előfeltételezése jegyében, melyekkel szemben Gadamer és de Man esztétikája – minden egyéb különbségeik ellenére és rokonságaikkal együtt –, „a jelölő, sőt akár a művészet nem-érzéki természetén alapul, s ennyiben mindennek lehet nevezni, csak éppen aiszthetikának nem” (160.). Jauss és de Man diskurzusának viszonya, ami Kulcsár-Szabót régóta foglalkoztatja, szintén többször előkerül a könyvben, és hasonlóan a szerző korábbi elemzéseéhez, a két szerző teoretikus reflexióiban kiélezett szembenállás itt is rendre a hangsúlykülönbség alakzatába fordul. Köszönhetően annak is, hogy Kulcsár-Szabó de Mannak a befogadói oldalhoz való ellentmondásos viszonyulására összpontosít, melynek nyomán értelemszerűen háttérben maradnak a két mű közötti alapvető különbségek. Vagy például az is, ahogyan a kései Jauss, aki másfelől – *Levél Paul de Manhez* című írásában – a de Man-i irodalomelmélet és a recepcióesztétika közötti hasonlóságokat domborítja ki, alapvetően – mimetikusán, egyfajta érzéki referencializálás jegyében – alaposan félreértette az „écriture” derridai fogalmát, s általában szöveg és kívülre kötéseinek dekonstruktív elgondolását (a de Man számára is kulcsfontosságú textualitást például afféle „önmagába zárt világ”-nak nevezve).⁵⁴ Kulcsár-Szabót azonban, s többek közt ebben rejlik a szerző formátuma, nem a szembenállás meghaladhatatlan különbségei, ezek – új belátásokhoz aligha vezető – megerősítése érdeklő elsősorban,⁵⁵ sokkal inkább egy *kérdésre*, az (irodalmi) olvasás mibenlétének kérdésére adott eltérő, s egyaránt – de sohasem *abszolút módon* – releváns válaszokat lát a két diskurzusban, melyek közül az egyik konzekvensen kizárja, a másik a középpontba emeli a recepció mozzanatát.

E két ellentétes művelet a könyvben nem Jauss, hanem de Man felől válik felcserélhetővé, amennyiben – s ennek több lépését az előbb már nyomon követtük – a retorikai olvasásban feltételezett totális csere szöveg és olvasó kö-

54 Ebben egyébként Gadamer is hasonlóan jár el, amikor például – megnevezetlenül, de beazonosíthatóan – a derridai „szöveg” fogalmát a természet könyveként referencializálja. Vö. Hans-Georg GADAMER, *Retorika, hermeneutika és ideológiakritika = Filozófiai hermeneutika* (Szerk. BACSÓ Béla), Budapest, 1990, 172. Eközben elmondható, hogy a „megérthető lét nyelv” gadameri és a „nincs szövegen kívüli” derridai tételei, minden fontos kontextuális különbségeik ellenére, egyaránt *dinamikusként* gondolják el nyelv és nyelven kívüli relációját, amit alighanem az is megerősíthet, hogy mindkét tételt a nyelv vagy a szöveg abszolutizálásaként értették félre oly sokszor.

55 Amikor a szerző, egyébként nem ritkán, vitahelyzetekre összpontosít (Riffaterre-de Man, Derrida-de Man, Heidegger-Staiger, Jauss-de Man), mindenek előtt nem a pozícióknak a vitapartnerek (ön)reflexióit meghatározó szembenállása köti le figyelmét, inkább az átjárások és eldönthetetlenségek, noha a különbségeket sosem mossa el, sőt, a maguk élességében rekonstruálja, s ezután annál meggyőzőbb tud lenni ezek megalapozhatatlanságának felismerése, s ennek jó érzékkel levont következményei.

zött, mely de Mannál rendre a recepciónak és a recepciótörténetnek a szöveg öndekonstrukciója általi aláadásához (ennek konklúziójához) vezet, éppen trópus és referencia különbségének a retorikai olvasásban szükségszerűen elfelejtett megalapozhatatlansága (másképpen: trópus és referencia felcserélhetősége) miatt válik kérdésessé, vagy legalábbis (ön)ellentmondássá. Ugyanez érvényes az inskripció (önfelszámoló és véletlenszerű) eseményeként felfogott, s csakis negatívan hozzáférhető szöveg valamint ennek – elkerülhetetlen – tropológiai és/vagy referenciális olvasása közötti viszonyra is, melyek szoros korrelációja talán még nyilvánvalóbb, mint trópus és referencia kötése. Kulcsár-Szabó könyvében, azon túl, hogy bemutatja, hogy a korai de Man történetiség-felfogása még „a recepció történetiségéhez nagyon közel álló elképzelést jelenthetett” (206.), három fontos ponton vonja be Jausst, s vele az irodalom hozzá (is) kapcsolható – reflektáltabban értett – történeti genealógiáját Paul de Man kérdésébe. Talán nem véletlen, hogy mindhárom hely ugyanahhoz a kései de Man-esszéhez, a *Shelley Disfigured* címűhöz kapcsolódik, amely – ez hozzátartozik az elemzés módjához – többször bukkan fel újabb és újabb összefüggésben, ami természetesen más de Man-idézetekről is elmondható, amennyiben a könyv olvasható bizonyos enigmatikus, sokat idézett és elemzett Paul de Man-passzusokhoz írott kommentárként is (ilyen, újra és újra előkerülő, mindig más megvilágításban olvasott passzus az említett esszé több részletén, például a kérdés lehetetlenségére vonatkozó mondatain túl a *Literary History and Literary Modernity* zárata a történelmi események létmódjáról, mely elsősorban moralizáló vagy éppen textualizáló félreértései miatt vált hírhedté, az *Antropomorfizmus és trópus a lírában* ugyancsak rejtélyes befejező mondatai, továbbá a *Kant and Schiller* ismert történelem-definíciója).

A három közül az egyik pont a defiguráció ama jelentésmódosulása, amikor a kifejezés már a performatív létesítő aktus eltorzítását jelenti a figuráció szintjén, a nyelv jelentés nélküli tételező mozzanatának mint (negatív) eredetnek a kitörlését és helyettesítését a figuráció által. A szerző de Man azon lépését illeti kritikával, mellyel az a defiguráció teljesítményét, ennek belátását „a historizáló olvasás monumentalizmusa ellen irányítja (...), és a genealógiai vagy más módon konnexív vagy induktív interpretációs mintázatokkal helyezi szembe, azaz végső soron az „eredet” megtévesztő instanciájának kritikáját akarja által végrehajtani. Csakhogy a defiguráció – érvel Kulcsár-Szabó – (...) „definíciója” szerint éppen a nyelv valóságos, noha önromboló „eredetét”, pontosabban ennek az eredetnek a kettősségét (létesítés és artikuláció) törli ki, vagyis helyezi át a figuratív megjelenítés síkjára. *A történeti genealógiát több joggal lehetne talán éppen e defiguráció egyik vetületeként azonosítani.*” (132.) (Kiem.: B.T.) Látni való, hogy a de Man ellen szegezett érv megint csak egy kettős kötés hurkainak egyikét jelenti, másképpen mondva egyet a szerző azon lépései közül, melyek a de Man által megvont különbségeket egy khiasmus aspektusváltása révén billentik ki. Mivel egyetlen nyelv, azaz tropológiai reprezentáció sem képes pozitív formulára hozni, vagyis megismerni azt a törést, amit a *Shelley Disfigured* a defiguráció egy másik, betű szerinti jelentésével példáz, s ami valamennyi – tehát nem csak a töredékben maradt – szöveg véletlenszerű és jelentés nélküli inskripciójára, ennek negatív nyomára utal, ezért „a nyelv performatív önkényének tudása maga, mivelhogy szükségszerűen [a szövegben ennek ellentéte, a „szükségtelenül” szerepel, de a

grammatika szükségszerűvé teszi az ellenkezőjét, s így felismerhetővé az elírás (az egész kötetben nagyon ritka) véletlenét – B.T.] trópus lehet csak, szintén ki van téve a defigurációnak, amely a tropológiai rendszerben működik (vagy ami a tropológiai rendszert működteti.” (133.) A történeti genealógia tehát éppúgy el kell, hogy tévessze (defigurálja) ezt az eredetet, miként a dekonstrukció, ráadásul, tehetjük hozzá, a historizálás Jausstra jellemző formája reflektált is saját nyelvi-tropológiai feltételezettségére. Mégis, a szöveg mint véletlenszerű esemény vagy inskripció *lehetetlen* afirmációja, ennek alakzata ha nem is szorul ki maradéktalanul az irodalomtörténet Jausz-féle koncepciójából, mindig már a jelentés nélküli forma monumentalizált dimenziójában van benne jelen, s ellenállása korántsem azé a – persze önfelszámoló – széttagoló, diszartikuláló erőé, ami a materialitás s az inskripció de Man-i aspektusai-ban megnyilvánul.

Nem véletlen, hogy a monográfia az esemény s a történetiség értelmezésében nem Jausz vagy Gadamer elgondolását, hanem – a Benjaminé mellett – Heideggerét állítja párhuzamba de Man történetiség-koncepciójával, kimondatlanul is megerősítve így de Man genealógia-kritikáját. Sőt, a második és a hatodik fejezet összevetéséből az is kiderülhet, hogy a történetiség nietzschei értelmezése, amit másfelől de Man többször is a genealógikusság vádjával illetett, radikálisabb s ilyenként talán mintha valamivel közelebb állna de Man elképzeléséhez, mint Heidegger felfogása, melyről persze ugyancsak kiderül néhány helyen, hogy de Man mintha megpróbálta volna megszelídíteni. *A műalkotás eredete* Kulcsár-Szabó által adott szoros olvasata, ennek – már említett – eldönthetetlenségbe konkludáló zárata felidézheti a Gadamer–Derridavitát is, s benne a Derrida által Heideggernek tulajdonított szerepet a Nietzsche-Heidegger viszonyban, azaz a francia dekonstrukciónak a Heidegger konstrukcióját (Nietzsche mint az utolsó metafizikus) *megfordító* értelmező műveletét.⁵⁶ S ezzel együtt azt, hogy Heidegger olvasásmódjában Derrida az összeszedésnek a szerző-elvre is kiterjedő afirmációját illeti kritikával, s hogy maga Derrida Heidegger kapcsán – amint azt későbbi Heidegger-olvasatai jól mutatják – fokozottan óvakodik a totalizálás korábban kifogásolt mozzanatától, amit többek között a Kulcsár-Szabóéhoz hasonló önfelszámoló konklúziók révén próbál elkerülni.⁵⁷ Ezzel együtt a *Tetten érhetetlen szavak* szerzője azáltal is komolyan veszi bármely szöveg eseményszerű egyediségét, hogy soha nem korszakokat, irányzatokat vagy mondjuk életműveket, hanem mindig adott szövegeket, olvasatokat szembesít egymással, s ezekből indítja következtetéseit, melyeknek így megteremti az esélyét arra, hogy akár ki is kezdjék az adott életműről mint egységes egészről forgalomban lévő képzeteket.

A szerző több ponton is visszatér az irodalomtörténet és a recepció radikális, mondhatni, hiperbolikus de Man-i kritikájához, egy helyütt például inkább a megerősítő kommentár formájában,⁵⁸ később viszont ismét e kritika önfelszámoló vagy önmagát megkérdőjelező mozgására, nem pedig a visszaíródás

56 Vö. Jacques DERRIDA, *Két kérdés aláírásokat értelmezve*, Literatura, 1992/1-2,

57 Vö. Jacques DERRIDA, *Envoi = Uó, Psyché. Invention de l'autre*, Galilée, Paris, 1987,

58 Vö. *Tetten érhetetlen szavak*, 222-224.

eseményszerű redőjére irányítván a figyelmet. A recepció így utóbb alapvetően mint a történelmi esemény inherens része, ennek rehabilitált aspektusa jelenik meg,⁵⁹ mely mintegy előkészíti a kommunikatív mozzanatnak s vele a meggyőzés retorikájának a könyv utolsó három fejezetében nyomatékosává váló szerepét, aminek tárgyalásához azonban már nem a hermeneutika, sokkal inkább Derrida adja a legerősebb impulzusokat. Ezt az előkészítést mégis az teszi eltéveszthetetlenné, amiként Jauss, nyomában Gadamerrel és Heideggerrel, a munka utolsó oldalain visszatér, amiből kevésbé az a genealógia kritikájaként is olvasható regresszív mozgás fontos, melynek során Jausstól Gadamerig, majd Gadamertól Heideggerig jutunk (ezt de Man és Heidegger történetileg szorosabb viszonya és Heidegger hatástörténete egyaránt magyarázhatja, habár maga a kérdés is hasonló regresszív mintázatot kap), sokkal inkább például a költői kérdés, s általában a *poétikai* Jauss-i elgondolásának érintkezése de Mannak a „hermeneutikai” modelltől a „poétikai” felé mutató váltásával. Az, hogy a poétikai (retorikai vagy textuális) mozzanat a referenciális autoritás függesztését jelenti, mialatt voltaképpen nincs olvasás ilyen autorizáció nélkül, a szerző és olvasó (Rousseau *Julie*-jének előszavában található) dialógusát elemző (s a Bahtyin dialógus-fogalmát bíráló) de Man nyomán, ennek olvasatait korigálva és továbbgondolva kapcsolódik itt, a könyv utolsó fejezetében, össze az etikai dimenzió, a meggyőzés retorikája konstitutív funkciójával, s e funkció következményeinek belátásaival. Nincs itt mód követni az érvelés összetettségét és emlékezetes invencióit, attól kezdve, hogy az olvashatatlanság mint a szöveg szerzővel való helyettesíthetetlensége miként vezet a szerző „poétikai” képletéhez, amelyben a szerző metaforája „már a szöveg poétikáját és nem megértésének biztosítékát reprezentálja” (343.), éppen azáltal egyébként, hogy identitásának mindenkor másakra utaltságát nem pusztá küzdelemként fogja fel, s ugyanakkor nem stabilizálja azt a hermetikainak nevezett szimmetria oldalán sem. Azon keresztül, hogy

59 „csak a kritikai olvasás, a jelölő materialitását visszairó retorikai analízis lehet a recepció alternatívája vagy valamiféle korrekciója, legalábbis a Shelley-olvasatban az irodalom historikusaihoz címzett intés valami ilyesmit implikál. Mégsem teljesen magától értetődő, hogy miért éppen a »recepció« fogalma bizonyult alkalmasnak erre a némiképp hálátlan szerepre: (...) még inkább zavarba ejtő lehet azonban a Shelley-értelmezés azon lépése, amely intenció és cselekvés szétszakadásához hozta közel a történetiség tapasztalatát, valami olyasmire tehát, ami nélkül aligha létezne, illetve szükségtelen volna bármiféle recepció. Máshonnan is lehet talán nézni ezt az összefüggést tehát: de Man »történetiség«-definícióinak kontextusában a történelmi eseménynek vagy aktusnak, éppen azáltal, hogy nem rendelkezik az időbeli kiterjedés jelenlétet garantáló dimenziójával, valójában inherens része a recepció, pontosabban ennek – történelmi – kényszere, amit a *Wordsworth and Hölderlin* az interpretáció kényszerének formájában ragad meg. Mint emlékezetes, az interpretáció kölcsönöz időbeli tartamot a történelemnek, amely nélkül lényegében punktuális, egymástól független, végbemenetelükkel egyidejűleg megsemmisülő mozgások nyomainak kusza rajzolatai csupán.” (242-243.) Az idézet zárlatát tanulságos összevetni egyrészt Nietzsche történetiség-felfogásának ismertetésével (65-71.), valamint a *Cselekvés és textualitás* című fejezet zárlatában idézett Nietzsche-imperatívusszal: „Tudnunk kell egy szöveget szöveggé olvasni anélkül, hogy interpretációt keverjünk az olvasatba: ez a „belső tapasztalás” legkésőbbi – és talán szinte lehetetlen formája...”

kérdés-válasz szimmetrikus modellje, amelyet de Man a hermeneutikaival azonosít, és amelyhez „a mindig már válaszoló (s esetleg ezáltal kérdező) szöveg képzete”(346.) vagy a totálisan zártként félreértett hermeneutikai kör is tartozik, mennyire és hogyan különbözik a Jauss irodalmi hermeneutikáját meghatározó nevezetes „másikban való önmegértés” formulától, amely a mindenkori másik kalkulálhatatlanságával, s így a (referenciális autoritás, a jelentés fölötti) eldönthetlenség nyitottságával számol.⁶⁰ Egészen addig, amikor is a költői kérdés Jauss-i értelmezése a poétikai funkció Jakobson-féle, a kommunikáció általánosabb modelljébe illeszkedő elképzelése mentén kerül párhuzamba de Man poétika-felfogásával (tehát – s ez fontos – nem a dekonstrukció gyakorlatával), mindezt úgy, hogy a Kulcsár-Szabó kommentárjában, vagy e kommentár révén előálló összefüggés maga is azt a nyitottságot vagy eldönthetlenséget példázza, amelyre hagyatkozva a látszólag ellentétes elképzelések között átjárást teremtett.⁶¹ Átjárást, és nem azonosságot, amihez fontos, hogy a monográfus meglátásainak modalitása, erre vonatkozó reflexiói következetesen feltételesek, amiről azért is hárulhat el könnyedén a formalitás (a csak retorikájában bizonytalan, valójában nagyon is magabiztos szöveg) gyanúja, mivel e kérdésesség vagy feltételelesség a trópusok retorikájában kép-

60 Aligha véletlen, hogy Derrida, immár Gadamer halála után, az ő emlékére írott könyvecskéjében maga is ennek a nyitottságra, úgy is, mint eldönthetetlenre irányuló figyelemnek a vonzerejét emeli ki a hermeneuta „poétikájában”: „Jobban, mint magát az eldönthetlenséget, csodálom ezt a Gadamer tanúsította tiszteletet egy eldönthetlenség helye iránt. Ez az eldönthetlenség megszakítani vagy felfüggeszteni látszik az olvasás megfejtő műveletét (*déchiffrement*), de valójában annak jövőjét biztosítja. Az eldönthetlenség örökre fenntartja, vagyis életben, ébren, éberén tartja a figyelmet, készen arra, hogy egészen más útra lépjen, hogy hagyja jönni, fülét hegyezve, hűségesen hallgatva, a másik beszédet, felfüggeszkedve (*suspendue*) a másik beszédnek vagy a másik beszédének a lélegzetére (*souffle*) – éppen ott, ahol az még érthetetlennek, meghallhatatlannak vagy fordíthatatlannak tűnhet.” Jacques DERRIDA, *Béliers*, Galilée, Paris, 2003, 37-38. És még egy hely a önreferencia és a másik viszonyáról Gadamer kapcsán: „Ez az önreferencia mindig egy a másikkal intézett hívás (*Anspruch*) marad, legyen az az önmagában hozzáférhetetlen másik. Semennyiben nem függeszti fel az elsajátíthatatlanra való referenciát.” *I.m.*, 40.

61 „a költői kérdést nem a válasz pusztá elmaradása, hanem a *miről a hogyanra* való átfordulás tünteti ki, vagyis – s ez nem mellékes – olyan fordulat, amely sok tekintetben emlékeztet arra a »hermeneutikai« modellről a »poétikai« felé mutató váltásra, amely de Man Rousseau-értelmezésében játszott fontos szerepet. Jauss magyarázata arra utal, hogy ez a fordulat (amely tehát a jelentésről a szövegre magára irányítja a figyelmet) a megnyilatkozást valamiféle »nyitottságba« helyezi, és – ezt Jauss nem mondja – ez a nyitottság talán éppen abban táruul fel vagy bomlik ki, ahogyan a szöveg (amint azt Jakobson modellje is feltételezi) megkettőzi s így kétségbe vonja azokat konvencionális kommunikatív struktúrákat vagy kereteket, amelyek a szöveget mint közleményt meghatározzák.” (347-348.) Jakobson mint az irodalmi hermeneutika, a szemiológia és a dekonstrukció közös pontja önmagában természetesen nem új történeti összefüggés, amennyiben a nyelv irodalmi dimenziójának érzékelését mindhárom diskurzus összekapcsolja a referenciális autoritás felfüggesztésével (Derrida például a szöveghez, ennek referenciájához való tetikus viszony felfüggesztéséről beszél több helyen), sokkal inkább a kapcsolódás módja, konkrét kötése az, amelyek eseményé teszik Kulcsár-Szabó olvasatát.

zódik meg mindenek előtt. Kulcsár-Szabó érvelésmódja e ponton szignifikánsan különbözik könyve hőséne írásmódjától, mivelhogy – mint közvélekedésre hivatkozva írja – „de Man nyelve nem a bizonyító érvelés nyelve, sokkal inkább a szükségszerűség, elkerülhetetlenség, magától értetődés, sőt az imperativitás olykor akár morális színezetű megfogalmazásaira épül, s megállapításai szinte mindig univerzális referenciával rendelkeznek.” (75.) Eközben a *Tetten érhetetlen szavak* meggyőző erejét – mint említettük – többek között éppen abból meríti, hogy nem ennek a modalitásnak a vizsgálatát, vagyis nem a meggyőzés retorikáját helyezi az olvasás előterébe. Ide tartozik, hogy a szerző végül úgy jut el a dialogikusság és a kérdés kötetzáró kérdéséhez, hogy a diskurzus referenciális autoritásának, ezen autoritás (referenciális) bizonytalansága eloszlatásának (az olvasásnak) erőszakmentes, legalábbis kevésbé erőszakos, az etikai vagy az egyéb intézményes konvenciók kényszerétől eltérő módjait, biztosítékait keresi.

S itt érkezünk el a könyv utolsó két fejezetéhez, melyek (fél)fordulatát az előző szövegek előkészítették. A *Cselekvés és textualitás. A szégyen retorikája és az olvasás „eticitása”* c. fejezet miután annak gondolatmenetét saját kérdései nyomán újrendezve beláttatja a Rousseau-i vallomás (a *Confessions* nevezetes passzusa) de Man-féle olvasatának (*Excuses*) hatékonyságát, különböző kontextusok aktiválásával ezen olvasat korlátaira hívja fel a figyelmet, úgy azonban, hogy az nem írja felül, inkább áthelyezi a de Man-interpetáció érvényességét. A gazdag érvmenet néhány fontosabb pontját tudjuk itt most csak felidézni, amelyek több esetben olyan összefüggéseket érintenek vagy nyitnak meg, melyeknek nem pusztán az irodalmi szövegek olvashatóságára nézve vannak messze ható következményei. Láthattuk, hogy az etika vetülete a textualitás de Man-i elméletében, mely a performativitást leválasztotta a jelentés és a konvencionális autoritás dimenziójáról, voltaképpen a szöveg – noha elkerülhetetlen – véletlenszerű effektusának, félreolvasásának bizonyul. Mindazonáltal de Man sosem önmagában a performatív negativitása, de mindig a két heterogén dimenzió közötti átmenetnek, azaz az olvasásnak a különféle tematikus változatai (politika, történelem, antropomorfizmus, igazságosság, törvényszerűség) érdeklik,⁶² melyek közül a *Vallomások* c. önéletrajzi szöveg olvasása *Az olvasás allegóriái* Rousseau-fejezetében értelemszerűen az etikai formációit állítja előtérbe.

Rousseau szövege ebben az értelmezésben többek közt azt példázza, hogy valamely tett olvasása, amely intencionalizálja és egyúttal egy kauzalitásba helyezi bele az eseményt, felszámolni, eltörölni kénytelen ennek performativitását, vagyis jelentés nélküli, textuális konstitúcióját. Az ellopott szalag mint szabad jelölő a vallomásban felállított metaforikus, helyettesítési láncba (vágyak és érdekek bonyolult, de Man által hosszan rekonstruált láncába) illeszkedik, amely felmentéshez, azaz, legalábbis elvileg, a lopás eseményének eltörléséhez, a bűn megismerés valamint megértés általi felmentéséhez vezethet. A lopás lelepleződése után elkövetett másik, súlyosabb bűn, a rágalom is ebben a szubsztitúciós sorban kér megbocsátást, amely sort alapvetően nem a szalag („mely nem tárgy semmiféle vágynak”), hanem a (Marion iránti) szerelmi vágy trópusa generálja, amelynek a szalag ellopása is egyik meg-

62 Vö. *Tetten érhetetlen szavak*, 283.

nyilvánulása. Mindeközben az is nyilvánvalóvá válik, hogy nem csupán a felmentés, a bűn eltörlődése, de a bűnösség vádja is a véletlen intencionalizálásán, vagyis a tett félreolvasásán alapszik. A tükröződések vagy szimmetriák e „légmentesen zárt rendszerén belül” a Rousseau-részlet egyik mozzanata mintegy létrehozza a véletlen, „a tisztán ok nélküli csaknem észrevehető repedését”⁶³, méghozzá Marionra vonatkozóan, aki tehát – s nem a szalag – a fő szervező elve az egész helyettesítési mechanizmusnak, s akiről Rousseau kijelenti, hogy neve csak az első, alkalomszerűen kínálgató dolog volt, amivel a lopás vádja (s a szégyen) alól mentette magát. Bár a metaforikus lánc is felmentést implikál, az önkényes, jelentéstelen, szándék és öntudat nélkül kiejtett hangsor, a pusztán jelölő e fikciónak nevezett mozzanatánál aligha lehet hatékonyabb mentség, hiszen az minden olvasást, amely – s egyetlen olvasás sem tehet másképp – jelentéssel, referenciával és intencióval ruházza fel, s így etikai dimenzióba helyezi ezt az eseményt, aberránsnak, félreértésnek tüntet fel. A fikció eme pillanatáról azután de Man hamar bebizonyítja, hogy diszeminálódik, azaz kiterjeszkedik a *Vallomások* és az *Egy magányos sétáló álmodozásai* egész szövegére, sőt hogy a grammatikával példázott szöveggép minden szövegre érvényes, de sohasem jelenlévő pillanatáról van szó („e pillanat nélkül, mely mint olyan sohasem létezhet, nem gondolható el szöveg.”⁶⁴). Az olvasat nyelv és morál, retorika és etika morál felől elgondolt viszonyának nyugtalanító megfordításához, jobban mondva ennek – függőben maradó – lehetőségéhez (gyanújához) vezet, amikor is ezt olvassuk: „A nyelv korántsem tekinthető pszichikus energiák szolgálatában álló eszköznek, hanem épp ellenkezőleg: e ponton felvetődik annak lehetősége, hogy a készletek, helyettesítések, elfojtások és megjelenítések egész építménye nem más, mint a nyelv – mindenfajta figurációt vagy jelentést megelőző – abszolút véletlenszerűségének aberráns, metaforikus korrelátuma.”⁶⁵

De Man értelmezésének előbbi vázlatos (de még így sem elég ökonomikus) ismertetéséből szándékosan maradt ki a mentegetőzés mozzanata, mely Kulcsár-Szabó kommentárjának is kulcsfontosságú pontja, és amelynek a de Man-i olvasatban betöltött szerepéről a szerző többször is megjegyzi, hogy a tett vagy a cselekvés performativitását, amit a szöveggép areferenciája (mint negatív performativitás) aláas, de Man konstrukciója „– latensen – a megértés feltételrendszerébe s így a kogníció színterére utalja vissza, de mintegy azt megelőzően, hogy feltette volna a tett azonosításának feltételeire vonatkozó kérdést.” (290–291.) A mentegetőzést de Man szerint belső, faktuálisan hozzáférhetetlen (verbális) referenciája különböztetné meg a vallomástól, amit viszont „a referenciális igazolás elve vezérel”, s ami utóbbi így, non-verbális referenciája révén visszairódván a kogníció színterére, mintha kivonható lenne a tanúságtétel törvénye alól, amely a mentegetőzést nagyon is meghatározza. A tanúságtétel ugyanis „olyan performatív struktúrákra épül, amelyek a meggyőzés, a jó- vagy rosszhiszeműség és a bizalom formációin alapulnak és amelyek végső soron az „igazság” (a referenciális érték, illetve a mentegetőzés valóságos vagy téves volta) felőli döntést konvencionális feltételek men-

63 *Mentegetőzések*, 399.

64 *I.m.*, 341.

65 *I.m.*, 347.

tén írják elő.” (292.) A performatívnek az előbbi, véletlen alapozott koncepciójából következik, hogy a (beszéd)tett felmentése és elítélése, a mentegetőzés akár hazugnak, akár őszintének ítélese egyszerre szükségszerű és megalapozhatatlan, amennyiben intenció és kimondott szó között nincs, nem lehet folytonosság. A monográfus – részben Derrida *Mentegetőzésekről* adott, tényleg lenyűgöző olvasata nyomán – utal rá, hogy performatív és konstatív austini megkülönböztetését, amelyre vallomás és mentegetőzés szembeállításakor de Man hagyatkozik, maga Austin vonta vissza és korigálta, mégpedig arra hivatkozván, hogy a tanúságtétel, vagyis a performativitás minden megnyilatkozásba beíródik, beleértve a legfaktuálisabb, referenciálisan könnyedén ellenőrizhető konstatívumot is.⁶⁶ Ráadásul e különbségtétel megalapozhatóságát – amint az a *Tetten érhetetlen szavak*ból is nyilvánvaló – de Man más írásai vonhatják legelőbb kétségbe. Kulcsár-Szabó nagy invencióval elemzi az ellopott szalag epizódjában elbeszéltek azon pragmatikai feltételrendszerét (privát és nyilvános érintkezése, vagy a Marionhoz fűződő viszony következményei), melyet a meggyőzésnek a jelentés vagy a kogníció szintjére (legalábbis közvetlenül) nem visszaírható tényezői alkotnak, eközben pedig ugyancsak revelatíván rajzolja fel a de Man és Austin egymást kizáró elméletei közötti párhuzamokat, lehetséges átjárásokat.

66

Közismert, hogy Austin beszédaktus-elmélete, melynek alapművére, jusson eszünkbe, a *Tetten érhetetlen szavak* címe is visszautal, a performatív nyelvi aktusok olvasásában az igazságérték helyébe a sikerültség fogalmát helyezi, melyről nem a megnyilatkozás őszinte vagy hazug, tettett vagy valós volta dönt, de külsődleges, a verbális esemény körülményeit meghatározó konvenciók. Ennélfogva például a hazugság jelenségét, ennyiben hasonlóan az irodalomhoz mint színlelt beszédaktushoz, ki kell iktatnia a performatívumok vizsgálatából, az ugyanis, ellentétben a konvencióra utalt performatívumokkal, nincs meg referenciális érték, vagyis a kogníció közbejötté nélkül. Ezen a ponton Austin – érvel Kulcsár-Szabó – hasonlóan jár el, mint de Man, aki az etikai dimenziót, vagyis hazugság és őszinteség mozzanatait a performatív nyelvi esemény kognitív félreolvasásának tekintette. Austin ezzel „kizárja a hazugság olyan összefüggéseit, amelyek a performativitás fogalmához tartoznak, s – ez talán még inkább meglepő – ezt teszi de Man is.” (298.) A performatív konstatívba való mindenkorai beíródásának austini felismerése, vagyis a kettő közötti éles különbség visszavonása másfelől láthatóvá teszi, hogy a leggyorsabb konstatívumok sikerültségét is konvencionális feltételek garantálják, vagyis azok referenciális értéke is ezekben helyeződik át. A szöveggépezet de Man-i performativitása felől ugyanakkor az mutatkozik meg, aminek jól felépített előkészítéseként a monográfia korábbi fejezeteit is olvastuk, vagyis bármifajta referenciális vagy jelentő mozzanat konvencionális természetű.⁶⁷ A két,

66 Ráadásul a vallomás műfaját aligha definiálja az igazság felfedésének aktusa, amennyiben „a vallomás nem abban áll – mondja Derrida –, hogy informálok a másikat, hogy tudatom, tudatára hozok valamit, hanem a mentegetőzésben, a megbánásban, a bocsánatkérésben, abban, hogy átalakítom a bűnt szeretetté, stb.” Jacques DERRIDA, *Le ruban de machine à écrire, Limited Ink II = Uő, Papier Machine*, Galilée, Paris, 2001, 79. Vö. még: *Tetten érhetetlen szavak*, 299.

67 Vö. *Tetten érhetetlen szavak*, 300-301.

egymást is kizáró elmélet párhuzama tehát exklúziós műveleteik nyomán, *negatív lenyomatok* analógiájaként mutatkozik meg. A performativitás ellentétes fogalmait működtetve mindketten a beszéd mögötti tudat, vagyis az *én* helyzettesíthetetlen egyediségét kell kizárják, Austinnak a külső konvenciók felől, de Mannak pedig a grammatika személytelenségével példázott szöveggép irányából. Ez az *én* maga is *negatív lenyomatként* üti rá pecsétjét minden megnyilatkozásra (Kulcsár-Szabó szavaival: „hiányában is ott hagyja nyomát minden beszédaktuson, minden szövegen” [302.]), s mutat rá a nyelv és a kommunikáció kiiktathatatlan etikai dimenziójára, s arra, hogy a meggyőzés retorikája sohasem felfejthető, sohasem megismerhető, mégis kiiktathatatlanul valóságos pragmatikai viszonyként határoz meg minden megnyilatkozást. Fontos persze, hogy Austin a „fiktív belső aktusok” terminusában, de Man pedig „az ént (ki)mondani képtelen én” kiterjedt és hatékony képletében természetesen nagyon is tud erről a dimenzióról, mégis, ennek következményeiről az elmélet logikai kényszere, pontosabban a formalizálhatatlanság miatt lemond.⁶⁸ S itt érdemes a könyvet ismét hosszabban idézni, az alábbi ugyanis alighanem az egyik legfontosabb – jó érzékkel a fülszövegbe is kiemelt – passzusa:

Derrida (...) éppen ebben a megszüntethetetlen, de hozzáférhetetlen mozzanatban azonosítja minden diskurzus szükségszerű szingularitását: minden megnyilatkozás eleve bizalmat ígér és igényel egyszerre, noha (hiszen már a jóhiszeműséget is lehet hazudni) szükségszerűen implicálja annak lehetőségét, hogy hamis tanúvá tegye megszólítottját, József Attilával szólva „saját igaz pörénél”. Ezek a „belső aktusok” vagy implicit performatívumok (például: „ígérem, hogy az igazat mondom”), minthogy közölhetetlenek vagy verifikálhatatlanok, megkettőzik a hazugság vagy az igazmondás lehetőségét, akár azt a gyanút is megfogalmazva, hogy egy mélyebb értelemben alighanem egyetlen beszédaktus sem nevezhető tökéletesen sikerültnek. (302.)

67

A továbbiakban a fejezetnek az itt idézett tételből levont következtetései különösen sűrűvé válnak, s a szerző írásmódjára jellemző ökonómiával villantanak fel olyan összefüggéseket, melyek egyszerre haladják meg – részben a kései Derrida impulzusait követve, részben nagyon emlékezetes egyéni invenciók mentén – a de Man-i perspektívát, és maradnak mégis de Man közelében, nem távolodva túl messze egy nyelvi vagy retorikai modell biztosította „kontroll” lehetőségétől. Utóbbit Kulcsár-Szabó reflexiói többször is a logikai-tapasztalati ellenőrizhetőség képzetével kapcsolják össze, szembeállítva a filozófiai vagy metafizikai spektuláció területével. Ez magyarázhatja például az individuum demisztifikált fogalmának hangsúlyát a belső aktusok olvasásában, vagy a tudattalannak olyan értelmezését, mely azt a szégyenben metaforizált nyelvi lehetetlenség avagy olvashatatlanság (félre)olvasásaként azonosítja. A szerző tehát az etikai vagy a társadalmi-politikai dimenzióit, amelyek könyve (fél)fordulata nyomán feltáruulnak, megtartja a retorika, a retoricitás, vagy a kommunikáció nyelvisége közelében (lásd például a narratíva, hazugság, dia-

68 „Láthatólag de Man se tud igazán mit kezdeni velük [a fiktív belső aktusokkal – B.T.], mint ahogy elég régóta nincs olyan, valamilyen szinten komolyan vehető szövegértelmező paradigma, amelyik számolna velük, s ez talán jól is van így.” (302.)

lógus és kérdés argumentációt szervező erejét az utolsó fejezetben). Miközben részben Derrida nyomán áthelyezi a de Man-i teóriát, aközben láthatóan tartózkodik attól, hogy az eticitás vagy akár a politikai (a történelem) területén például a pszichoanalízis bizonyos tágabb összefüggéseit játékba hozó Derridával tartson, s ugyanezt Nietzsche kapcsán is elmondhatnánk. Nem feledhető persze, hogy a filozófiának ez a hétköznapi, ironikusan használt értelme nem zárja itt ki a filozófiai vagy teoretikus (absztrakciós) mozzanat nélkülözhetetlenségét, ennek affirmálását, amit a szerző azon sajátos, egyfajta kézjegyként, aláírásként működő érveléstechnikai megoldásai is eltéveszthetlenné tesznek, amelyek konkrét, empirikus (hétköznapi) referenciát rendelnek filozófémákhoz, csakis azért, hogy az absztrakció felől rögtön vissza is vonják ezek érvényét, meghagyván azonban eseményi nyomukat az olvasás folyamatában. Érdekes ugyanakkor, ahogyan bizonyos teoretikus fogalmak, metaforák a de Man-életműben bejárt pályájuk végén időnként egészen banális hétköznapi, szó szerinti jelentésüket is aktiválják, mint a *defacement* vagy a *disfiguration* kései használata, vagy az idő fogalmának egy egészen vulgáris értelme ott, ahol de Man már teljesen elfordulni látszik az autentikus időbeliség heideggeri koncepciójától.⁶⁹

Fontos, hogy míg de Man a minden megnyilatkozásban benne rejlő tanúságtételt legfeljebb a beszélő nézőpontjából, az én kimondhatatlanságaként és a belső aktus tanúsíthatatlan volta felől gondolja el, addig Derrida – számolván nyilvános és privát pragmatikájával is – a mindenkori másokra utaltság mozzanatával is összekapcsolja azt. Kulcsár-Szabó érvelése e két perspektíva között mozog ide-oda, amit jól érzékeltethet az is, ahogy a kései Derrida azon, de Man szövegétől sem teljesen elválasztható felismerését, mely szerint a hazugság és a tanúságtétel minden megnyilatkozásba való beíródása miatt a másikhoz címzett beszéd – s bizonyos értelemben minden beszéd ilyen – mindig egyben már *bocsánatkérés* is,⁷⁰ mintegy átfordítja a *szégyen* figurájába, amely viszont már, eltérően a bocsánatkérés vagy a mentegetőzés megnevezésektől, úgy implikálja a nyilvános és a másik tényezőit, hogy feloldhatatlanságának erős hangsúlyával kimondatlanul el is különböztetik az ellenjegyzés, a megbocsátás vagy akár az *acolyte* Derridánál kiemelt, s amúgy Kulcsár-Szabó által is felvillantott mozzanataitól, mely a mindenkori másikba helyezi e lehetetlenség esélyét. A könyv emlékezetes lépései közé tartozik, mikor az intenció verbális közölhetetlenségének gesztusnyelvi meghaladhatóságát keresve a szerző a sírás és a nevetés antro-po-szemiózisát érinti, melyek a testi jel önkéntelenségével a közvetlenséget, vagyis a szégyen leküzdését ígérik, miközben éppen hogy megerősített formában termelik azt újra.⁷¹

69 Vö. *Tetten érhetetlen szavak*, 128-129, 241.

70 Vö. Jacques DERRIDA, *Le ruban de machine à écrire*, 83. valamint pl. Jacques DERRIDA, *En composant „Circonfession” = Jacques Derrida – Saint Augustin. Des Confessions*, Szerk. John D. CAPUTO, Michael J. SCANLON, Stock, Paris, 2007, 61.

71 „Belegondolva abba, hogy mind az elvörösödés, mind a nevetés és a sírás olyan gesztusok, amelyeket uralhatatlanságuk és önkéntelenségük (azaz gépiességük) kapcsol össze, láthatóvá válik, hogy a közvetlen kifejez(őd)és mindeme ígéretei lényegében ismét csak az intenció, a belső aktus megragadhatatlanságára utalnak vissza s talán éppen ez az oka annak, hogy pontosan azt a szégyent létesítik újra (ráadásul megerősített formában), amelynek leküzdését ígérik. A szubjektum éppen

A szubjektum tehát saját gesztusainak ugyancsak hitelre szoruló, mert egyszerű és helyettesíthetetlen (*par excellence*) *tanújaként* értelmeződik, olyan megkettőződésben, melyhez nagyon hasonló az utolsó fejezetben a hazugság derridai értelmezésének korrekciójára készíti a szerzőt, amikor is az önhazugság lehetőségének megkérdőjelezését – miszerint mivel a hazugság feltétele egy önmagának jelenlévő tudat, a másik szándékolt félrevezetése, ezért kétséges az önhazugság lehetősége – azzal hártja el, hogy már magához az én létrejöttéhez is számtalan önhazugságra van szükség.⁷² A fejezet zárata végül visszaleng Derrida, sőt Heidegger pólusaira, amikor is a befogadó vagy az olvasó tanúságtételére fókuszálva, ismét a mentegetőzésből valamint a vele összekapcsolt hívásból, a másik szingularitására történő ráhallgatás igényéből indul ki. Következtetése ugyancsak a hermeneutika felé tett lépés, mely azonban itt, s talán ebben is áll nyitottsága, kifejtetlen, enigmatikus viszonyban van a dekonstrukció olvasásmódjával, melyet Gadamer, Derridával folytatott „vitája” során, épp a gyanú hermeneutikájával jellemezett.

Feltehető, hogy az olvasás „eticitása” nem igazán valósulhat meg például a „gyanú hermeneutikájának” (Paul Ricoeur) rosszhiszeműségében, hiszen ez mindig már a szöveg mögé figyel. Az olvasónak talán sokkal inkább tanúként kell odaállnia a szöveghez, felvennie az *acolyte* szerepét ahhoz, hogy a szöveg megvalósíthassa önnön performatív dimenzióját. Ha működik tehát az egész gondolatmenet háttérében valami, ami az „eticitás” dimenzióját érinti, akkor az – paradox módon – egyfajta szó szerintiség képzetéhez áll közel, amit itt – kísérletképpen – a jámborság fogalmában lehetne azonosítani. (311.)

69

Első látásra úgy tűnhet fel, hogy a könyv hősének, de Mannak az olvasásmódja is a gyanú hermeneutikája alá sorolható, amennyiben például folyamatos gyanakvásra int és hív fel az esztétikai ideológiával, poétika és hermeneutika összebékítésével, vagy az irodalomtörténet genealogikus konstrukcióival, egyáltalán az olvasással és az olvashatósággal kapcsolatban, még ha közben tudatosítja is, hogy ezek tévedését egyetlen olvasás sem kerülheti el maradéktalanul. Noha kétségtelen, hogy de Man mintha közel kerülne a retorika ideológiakritikai felfogásához, leginkább az *Esztétikai ideológia* lapjain, valójában egyáltalán nem ez a helyzet, s éppen azért nem, mert de Man mindig a textualitásra, vagyis sohasem valamely beszéd vagy szöveg *mögé* kérdez, nem keres mögötte sem valamely tudatot, traumát, esetleg ösztönt, sem pedig – akár öntudatlanul érvényesülő – materiális-szociális kondíciókat, rejtett hatalmi törekvéseket, érdekeket. Láthattuk, hogy a performativitás fogalmát éppen e külsődleges, referenciális tényezőktől, stabilizáló aktusoktól próbálja elkülöníteni, miközben a performativitás e redukált értelme, a kifejezés konvencionálisan értett jelentésének kizárása hívja ki Kulcsár-Szabó kritikáját. A retorikai olvasásban a gyanú, azaz valamifajta éberség, figyelem a nyelv, a

ezért – s könnyen meglehet, hogy mindig ez a helyzet – önmaga játssza el saját elementárisnak mondott gesztusai számára a tanú szerepét, méghozzá oly módon, hogy éppúgy nem küszöbölheti ki a hamis tanúzás mindenütt ott bujkáló lehetőségét, ahogyan Rousseau gépies mentegetőzéseinek tanúja sem lehet tisztában azal soha, hogy tanúskodásában nem vezetődik-e félre.” (305-306.)

72 Vö. *Tetten érhetetlen szavak*, 330.

szöveg szubjektumon, egy szerzői vagy beszélő szándékon önkéntelenül túlható vagy ez ellen ható teljesítményére irányul. Amikor – mint a *De la grammatologie*-ről írott kritika tanúsítja – egy abszolút öntudat rendelődik a szöveghez, melyre ennek öndekonstrukciója is utal, az leginkább retorika vagy textualitás és szerző-funkció ama megfeleltetésére emlékeztet, amely az olvasásban egymást kizáró, hasadt tudatok (olvasatok) gyanánt, pontosabban ezek olyan (nyelvi) tudataként jelentkeznek, mely sosem lehet jelen önmagának, nem lehet valódi öntudat, azaz nem kerülheti el a felismert tévedést. Továbbá, ami itt a legfontosabb, őszinteség és hazugság dimenziójával teljesen heterogén megismerő tudatként értődik. A gyanú hermeneutikájához – miként Gadamer az ideológiakritika kapcsán fogalmaz – át kell látni a másikon valami rajta túl fekvő szempontjából,⁷³ de Man művében azonban, akárcsak a hermeneutikában, a nyelv előtérbe kerülése szorosan kapcsolódik a másik átláthatatlanságának belátásához, még ha de Mantól a konvencionális performativitásnak éppen emiatt előtérbe kerülő kérdéséhez nem is vezet kitaposott ösvény. Nem beszélve arról, hogy a gyanú hermeneutikájához a meggyőzés retorikájában kellene feloldani a retorikát, ami nyilvánvalóan idegen a trópusok retorikáját sohasem ignoráló, sőt – mint a *Tetten érhetetlen szavak* bemutatja – többször szinte egyoldalúan érvényesítő de Mantól. Paul Ricoeur kifejezése, amelyet egy helyütt az öntudat három nagy kritikusának (Marx, Nietzsche, Freud) értelmezési gyakorlatát jellemezve vezet be, s amelyet az értelem összeszedéseként és helyreállításként felfogott interpretációval állít szembe,⁷⁴ természetesen érvényes de Man olvasásmódjára is, maga Ricoeur hívja fel ugyanakkor a figyelmet arra, hogy egyáltalán nem a tudat, úgy is mint öntudat, lebecsülését jelenti ez a gyakorlat, sokkal inkább annak kiterjesztését. Ricoeur az interpretációk konfliktusát, az általa a nyelv válságának nevezett jelenségből következő demisztifikációt valamint a mondottakba vetett hitre apelláló restauratív hermeneutikát nem csupán szembeállítja egymással, de elválaszthatatlanságukat is ugyanúgy hangsúlyozza. Belátja, hogy a nyelv válságának eseménye után aligha térhetünk vissza egy a nyelvbe vetett feltétlen bizalomhoz, miközben – s ez már nem Ricoeur, hanem, Kant nyomán, a kései Derrida felismerése – bajosan is mondhatunk le maradéktalanul erről a bizalomról, más-különb se nyelvről, se kommunikációról nem beszélhetünk többé. S noha de Man, például *Az olvasás allegóriáinak* a *Profession de foi*-ről írott Rousseau-fejezetének (talán az egyetlen része e műnek, amit Kulcsár-Szabó könyve nem von be az érvelésbe) zárlatában a hitnek egy tágabb, a nyelvi jelölésbe vetett hitre is vonatkoztatható fogalmát hozza játékba, mely az értelem számára tehát átvilágíthatatlan, s erről is szólhat vakság és belátás korrelációja, sőt a nyelv mint ígéret alakzata is, kétségtelenül nincs túl sok mondanivalója a kommunikáció és a társadalmiság ezen dimenziójáról.

Érthető tehát, ha a monográfus Derridához és Heideggerhez fordul, ami azonban nem jelent de Mantól való elfordulást, vele való szembehelyezkedést, a gyanú hermeneutikáját, mint láttuk, nem érdemes könnyedén de Man gyanúpereként, őt gyanúba vonó perként olvasni. A jámborság (*fromm*) szó

73 Hans-Georg GADAMER, *Retorika, hermeneutika és ideológiakritika = Filozófiai hermeneutika*, Szerk. BACSÓ Béla, Budapest, 1990, 188.

74 Vö. Paul RICOEUR, *De l'interprétation. Essai sur Freud*, Seuil, Paris, 1965, 42-46.

bevezetése után – amely szót Heidegger „két, sokat idézett helyen *fügsam*-nak, azaz 'alkalmazkodónak', 'engedelmesnek', 'illeszkedőnek' magyarázta, egyenesen (de Mantól némileg idegen módon) a kérdés alapvető hermeneutikai modalitását írta le a gondolkodás »jámborságaként« (311.) – az ezt megelőző, *a priori* jóváhagyó ráhallgatás („Hören der Zusage”) magyarázatához a szerző Derrida Heidegger-kommentárjára hagyatkozik, mely szerint a kérdést mindig már meghaladó beszédnek ez az előzetessége „minden szerződés előtt, valamiféle ígélet vagy eredendő szövetség, amelybe mindenképpen bele kellett nyugodnunk, már *igent* kellett mondanunk, zálogot kellett adnunk, bármilyen negatív vagy problematikus is az erre következő diskurzus. Ez az ígélet, ez a válasz, amely *a priori* jelenik meg, belenyugvás formájában, a beszéd elkötelezettsége a beszéd iránt, a beszéd adott szava a beszédnek, ezt nevezi Heidegger rendszerint *Zusagen*.” (311–312.) Nem is az a kérdés immár, hogy Paul de Man értelmező gyakorlata hogyan viszonyul mindehhez, hiszen erről aligha lehet végső döntést hozni, amit emlékezetesen támaszthat alá a könyv utolsó fejezetének már többször szóba került lépése, amely a heideggeri autentikus kérdést és a de Man-i textualitást közelíti egymáshoz. Sokkal érdekesebb lehet ennek a szerződés előtti szerződésnek a státusa, olvashatósága éppen a nyelv morális és nem-morális dimenzióinak – a *Tetten érhetetlen szavak*ban is mindig újrarendeződő – relációjára nézvést. Hiszen előzetessége azt feltételezi, hogy ez az *igen nem* tudatos döntés, *nem* szabad választás eredménye, s a felelősség ezen hiánya következtében mintha nem is tartozna az eticitás területére, lévén köteléke visszavonhatatlan, legalábbis szándéktól nem függő. Egész pontosan egy eredendő tartozás, egy megelőző ígülethez való hűség sémájáról van itt szó, arról, amelynek nyelvelméleti implikációit a szerző a második fejezetben, Nietzsche kapcsán bontotta ki, morál és nyelv ígületszerkezetének s ökonomikus mintázatának hasonlóságát is felidézve. Mégsem idegen tehát ez a szerződés a moráltól, nem véletlen, hogy e szerződés előtti szerződés, ahogy az e formulában (mint szerződésben) áll, mégiscsak szerződés, azaz konvenció, amely ezért időbe vetett, rombolható és megszeghető, s alighanem ezen a ponton válhat újra nyilvánvalóvá a nyelv – s persze a morál – oly nehezen, ha egyáltalán, hozzáférhető konvencionálisának hatalmas tétje. A hazugságról (is) szóló utolsó fejezet, melynek gondolatmenetét itt már nincs idő követni, s amely látványosan olyan nyelvi alakzatok mentén építi fel érvelését (narratíva, hazugság, kérdés), amelyek azonosításához elengedhetetlen a belső aktusok tételezése, pontosabban szólva, esetükben lehetetlen ezen, mindent átjáró aktusok ignorálása, tehát az utolsó fejezet szóba hozza Derrida egyik kései, hazugságról írott szövegének⁷⁵ Kantot értelmező passzusait.⁷⁶ Rövid írásában Kant – Benjamin Constant-nal vitázva – amellet érvel, hogy nem létezik olyan élethelyzet, melyben a kegyes hazugság megengedhető volna, lévén, hogy a hazugság, s ezért kell feltétel nélkül számítani az emberi éritkezéséből, alapelvében *rombolja* az emberiség

75 Jacques DERRIDA, *Histoire du mensonge. Prolegomènes*. = *L'Herne Derrida*, Szerk. Marie-Louise MALLET, Ginette MICHAUD, Édition de l'Herne, Paris, 2004, 495-517, különösen 503-504.

76 Vö. *Tetten érhetetlen szavak*, 326. A fejezet hazugságról szóló fejtegetései, már a szóba hozott szövegek kiválasztásában is, sokat köszönhetnek Derrida említett írásának.

társadalmi kötelékét, vagyis azt a szerződés előtti szerződést, amit az erendőd igen jelent. Derrida írja Kant nyomán: „Csak akkor tudok a másikhöz fordulni, ha legalábbis impliciten az igazságot, az igazságomat, vagyis az igazmondásomat ígérem meg neki. És ami Kant részéről egy túlzó és betarthatatlan előírásnak tűnik fel (sohase hazudj, sohase tégy hamis ígéretet, egyetlen esetben sem, és semmilyen ürüggyel, még ha ez az ürügy a világ legjobb okaira hasonlítson is), az úgy is jellemezhető (*se décrire*), mint egy szerény és makacs leírása, mint egy egyszerű konstatív analízise a nyelv lényegének: »Természetesen mindig hazudhatsz és hazudva ígérhetsz, ki nem tett még soha ilyet, mondaná talán maga Kant is, de akkor megszűnsz beszélni, akkor nem fordulsz többé a másikhöz, a másikhöz mint egy emberi lényhez, akkor lemondnál a nyelvről, mivelhogy minden nyelvet ez az igazmondási ígéret strukturál.«⁷⁷ Mindeközben persze Derrida és Kulcsár-Szabó szövegéből egyaránt nyilvánvalóvá válik, hogy bármely megnyilatkozás hazugként – vagy éppen őszinteként – olvasása alapvetően a hozzáférhetetlen belső aktusok, s velük az intenció azonosításának lehetetlen, pontosabban megalapozhatatlan műveletétől függ, vagyis ki van téve a hamis tanúság – sohasem verifikálható, ezért szintén lehetetlen – *lehetőségének*.

Végezetül, ahelyett, hogy belebocsátkoznánk az utolsó fejezet emlékezetes összefüggéseibe, Derrida és de Man dekonstrukciójának a performativitás értelmezésében tetten érhető különbségeit és hasonlóságait érintjük röviden. Elmondható egyfelől, hogy a de Man-i értelemben vett performativitás, azaz a jelentéstől megfosztott esemény vagy inskripció egyáltalán nem idegen a kései Derridától (sem), gondoljunk arra, hogy az *adomány*, a *bocsánatkérés*, a *megbocsátás*, sőt a *vallomás* fogalmait miképp igyekezett megszabadítani bármilyen teleológia vagy ökonómia mozzanatától, ideértve a jelentés téloszát és cserekereskedelmét is. Mindezt oly módon, hogy a lehetetlen s az esemény képzetét összekapcsolta a morállal, a felelősséggel és a döntés tőle elválaszthatatlan eseményével, arra hivatkozván, hogy csakis ott beszélhetünk döntésről, ahol lehetetlen dönteni, ahol a döntést nem programozzák előzetes kódok, s ahol tehát a döntés mindig sürgető helyzetében a tudat vagy az ész például két, egyaránt indokolt, de egymást kizáró döntést ír elő, melyek közül lehetetlen választani, miközben a nem-választás sem lehetséges. (Emlékeztet ez az eldönthetetlen de Man-féle elgondolására is az olvasásban, amit, mint fentebb szóba hoztuk, nem az – elkerülhetetlenül – téves döntés, de a döntés elmaradása veszélyeztet.) Ott, ahol tehát a döntés lehetséges, vagyis ahol valamely egyértelmű(sítő) oksági lánc előzetesen mintegy kiiktatja, semlegesíti az eldönthetelenséget, nem beszélhetünk döntésről, pusztán csak gépszerű, programozott mechanizmusról. Nem nehéz felismerni mindebben kogníció és cselekvés, konstatív és performatív heterogenitását, és egyben szoros korrelációját, ami de Man dekonstrukcióját is meghatározza. De innen válhat mélyebben indokoltá Kulcsár-Szabónak az a törekvése, mikor a performatív megnyilatkozások „olyan eminens területeit” keresi, „ahol az aktus, például egy ígéret sikerültségét s végbemenését nem referenciális és nem is konvencionális autorizáció biztosítja”. Ezek ugyanis a felelősségnek s vele a tanúságtételnek azok a *par excellence* területei, ahol a performatívról való döntést nem programozza, s így nem semlegesíti – miként Austinnál – valamely faktu-

ális kontroll vagy a mindig már erőszakos intézmény, miáltal a mögötte álló imperativusz egyfajta kell nélküli kell, egy feladat nélküli feladat karakterét kapja, ami a morál kanti kérdésköréhez vezethet vissza, vagy éppen – Derrida nyomán – magához az irodalomhoz, amely a felelősség kiiktatásával éppen hogy egy igazi felelősség intézmény nélküli intézményeként érthető. A döntés ezen elgondolása tudniillik azt is jelenti, hogy a döntés, a *par excellence* döntés, mely a felelősség letéteményese, fel kell függessze az önmagának jelenlévő tudatot, *vak* esemény gyanánt ki kell iktassa a *belátás* mozzanatát, ami másfelől maga is feltétele a felelősségnek. Akármilyen paradoxnak vagy aporetikusnak tűnjék is fel tehát, de Derrida *mélyen következetes* belátása értelmében a döntés, ami feltétele a felelősségnek, ugyanazzal a mozdulattal ki is zárja a felelősséget, s aktivitása egyben a lehető legnagyobb passzivitást is jelenti. A tudattól történő megfosztás e mozzanata, nem kell hangsúlyozni, felidézheti a de Man-i performativitás vagy materialitás egyszerre *gépszerű* és *eseményi* karakterét. Fontos ugyanakkor, hogy a *Mentegetőzésekben* felbukkanó „textuális eseményt” illetően, melyről de Man az anakoluthon modelljére utalva azt állítja, hogy a dekonstrukció „olyan folyamat, mely mindenféle vágytól függetlenül megy végbe”⁷⁸, Derrida egy másik aspektust is felvillant. Egyrészt – de Mant megerősítve – kijelenti, hogy mivel az esemény a meglepetést, a kontingenciát és az önkényességet implikálja, ezért valóban, mint de Man mondja, a szubjektum szempontjából csak csonkítás lehet, tehát feltételezi ezt a vágyra nem redukálható, vele külsődleges létmódot, „ami radikálisan elsajátíthatatlanná, nem újralsajátíthatóvá, a sajátnak (*propre*) a logikájával szemben radikálisan ellenállóvá teszi”⁷⁹. Másfelől viszont – s itt már eltávolodik de Mantól – épp ezen előre láthatatlanság és a tapasztaló szubjektum számára való elsajátíthatatlanság miatt minden esemény mint olyan *traumatikus*. Értve ezalatt, hogy „a traumatizmus az, ami törékennyé teszi a megkülönböztetést a szubjektum nézőpontja és aközött, ami a vágytól függetlenül megy végbe (*se produit*). Mindezen szavak használatát és értelmét is törékennyé teszi.”⁸⁰

Miközben a performativitás egy negatív vagy lehetetlen aspektusát mindketten afirmálják, Derridát az mindenképpen megkülönbözteti de Mantól, hogy a szövegek vagy események, egyszóval tettek olvasásában szinte soha nem marad meg a performativitás ezen fogalmánál, s többek között nem mond le a belső aktusokat mint a szöveg *sebeit* értelmező, immár a konvencionálisan értett performativításra (és a meggyőzés retorikájára) tartozó műveletekről sem. *Többek között*, hangsúlyozzuk, ugyanis számtalan, a szövegre ható, ugyanakkor abban vagy az által (a gépszerűség révén) mindenkor már fel is számolódo *hatóerő* negatív nyomait igyekszik rendre számon tartani, amelyek egymástól is megkülönböztethetetlenek, s melyeknek szétszalazása sem lehet más, mint hipotetikus, performatív aktus. Tehát, noha e negatív nyomok sohasem fordulhatnak át pozitív tudásba, magyarázataik kipróbálásai, hipotetikus betöltéseik, még ha nem is érhetik el az esemény egyedi konstellációját, ennek jelentésbe közvetlenül át nem fordítható „igazságát”, ellenjegyzésként maguk is nyomot hagynak, melyek beíródnak az esemény archívumá-

78 Az olvasás allegóriái, 346.

79 Jacques DERRIDA, *Le ruban de la machine à écrire*, 145.

80 *I.m.*, 146.

ba. Ezekben a hatóerőkben a technikai-materiális vagy például a műfaji kerek-
tek vagy feltételek, intézményes vagy mediális viszonyok éppúgy szerepet
kapnak, mint a belső aktusok, sőt, éppen külsődleges, személytelen és szub-
jektív komponensek lehetetlen elválasztásáról beszélhetünk. Úgy is fogalmaz-
hatnánk, hogy Derrida olvasásmódjára a performativitás *redukciója* mellett an-
nak inverze, a performatív *megsokszorozása* is jellemző, s – természetesen
az életmű számos egyéb komponensével, például jóval szélesebb tematikus
spektrumával együtt – részben talán erre is vezethető vissza, hogy de Man
művénel számottevően több impulzust adhat a magukat a dekonstrukció utá-
ni irodalomértés jegyében értelmező diskurzusoknak. Vagy például azoknak
az olvasóknak, akik ugyan – mint Kulcsár-Szabó is – nem gondolják egykönny-
en meghaladhatónak a dekonstrukciót, kérdéseik révén nem mondhatnak
azonban le az említett diskurzusok kihívásairól sem. Fontos ugyanakkor, hogy
– s ezt a *Tetten érhetetlen szavak* is bizonyíthatja – *retorikai* vagy más szóval
irodalmi olvasás, s benne a performatívna az ennek előfeltételeként is műkö-
dő redukciója, a maga legradikálisabb, s ezért leghatékonyabb formájában
alighanem Paul de Man-tól tanulható meg, persze sohasem egy hatalmas szem-
iotikai és hermeneutikai hagyomány közbejötté, szoros olvasása nélkül. A
dekonstrukció de Man-i konstellációjának híján voltaképp könnyen eltéveszt-
hetővé válhat a(z irodalmi) szövegek irodalmi, retorikai vagy történeti aspektu-
sa, amint az például az ún. *új eticitás* vagy akár az *új historizmus* Derridára so-
kat hivatkozó művelőinek kezén mindig megtörténik.

74

Említettük, hogy a performativitásnak a *Tetten érhetetlen szavak* utolsó két
fejezetében feltáruló összefüggései nem csupán irodalmi szövegek olvasásá-
ra nézvést rejtenek magukban messzeható következményeket. Gondoljunk az
autopoietikus rendszerek Niklas Luhmann kidolgozta koncepciójára, mely a
másik (mint önelvű rendszer) átláthatatlanságából indul ki, s amire a szerző az
utolsó fejezet egyik lábjegyzetében tér ki expliciten, de ami implicit módon a
beszédaktusok mély értelemben vett sikerületlenségének fent idézett felismer-
ése után is rögtön előkerül,⁸¹ s mely koncepció persze irodalmi elemzéseknél
is alkalmazható lehet. Elmondható, hogy a beszédaktus-elmélet performativi-
tás-fogalmának Kulcsár-Szabó könyvében végrehajtott áthelyezései ugyanak-
kor azt is megmutathatják, hogy felőlük nézve mennyire kihasználatlan maradt
ez a teória a hazai irodalomértésben, amennyiben például annak egykori iro-
dalomtudományos képviselője egy searle-iánus apológia keretei között reked-
ve lényegében kísérletet sem tett az elmélet műelemző kiaknázására, ráadá-
sul a derridai kritika valójában be sem került a horizontjára.⁸² A performatív el-
méletére épülő, itthon is nagyon színvonalasan művelt színháztudomány pe-
dig a performativitás olyan fogalmával dolgozik, amely megint csak a de Man-
i és a Derridai olvasat radikális implikációinak – a jelentés nélküli pozicionáló

81 „Érdemes volna egyszer végiggondolni, hogy akár a legegyszerűbb, legmindenna-
posabb megértését alapul véve hány és hány összehasonlító, rekurzív, logikai vagy
ennél nagylelkűbb műveletre van szükség annak fenntartásához, amit általában
kommunikációnak szokás nevezni.” (303.)

82 KÁLMÁN C. György, *Az irodalom mint beszédaktus*, Budapest, Akadémiai, 1990. A
könyvben a Searle-Derrida vita taglalása egyetlen mondatra korlátozódik, s a szer-
ző lényegében nem tér el Austin Searle által adott, igencsak reduktív és szellemte-
len értelmezésétől.

erőnek – belátása *nélkül* hoz működésbe egy lényegében fenomenálisan értett jelentést. Kulcsár-Szabó Zoltán kiváló könyve megmutatja, hogy a dekonstrukció eseményeit, melyeknek Paul de Man nagyszabású életműve is részét képezi, nem lehet meg nem törtéنتé tenni, vagyis nem lehet (következmények nélkül) úgy tenni, mintha meg sem történtek volna. Eközben pedig – annak egyszerre pontos és invenciózus művelőjeként – olyan nyitottságba vagy kérdésességbe helyezi (a hermeneutikával együtt) a dekonstrukciót, amely radikálisan különbözik az őt múltba utaló *új izmusok* értésmódjától, s amelynek révén az *olvasás* olyan *lehetőségeire* irányítja a figyelmet, amelyek következményei még – e szónak legalább két értelmében is – *beláthatatlanok*, mivel nemcsak nem előszámlálhatók, de egyben nagyon nehezen elgondolhatók, hiszen a lehetetlen lehetőségéből nyílnak.